

ПРВИ ДЕО

БОРБЕНА ДЕЈСТВА
15. УДАРНОГ КОРПУСА ДО
ОСЛОБОЂЕЊА МАКЕДОНИЈЕ

Глава I

СИТУАЦИЈА У МАКЕДОНИЈИ И ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВ И ПОМ У АВГУСТУ И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ СЕПТЕМБРА 1944.

У овом периоду у Македонији је дошло до још снажнијег разгарања народноослободилачке борбе и њеног прерастања у општенародни устанак. На то је утицало неколико крупних војно-политичких догађаја - међу којима су од посебног значаја избијање Црвене армије на границе Бугарске и њено испадање из Хитлеровске коалиције, крупни успеси Народноослободилачке војске широм Југославије, створени услови за одржавање Првог заседања АСНОМ-а и његове одлуке.¹¹⁾»

ПРЕРАСТАЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У ОПШТЕНАРОДНИ УСТАНАК

У 1944. години партијско и војно руководство Македоније предузело је мноштво значајних војно-политичких мера ради даљег разгарања устанка. Имајући јасну платформу свог деловања, која се темељила на општој линији и ставовима КПЈ, Комунистичка партија Македоније је у тој години своју активност усмерила у неколико праваца који су били од виталног значаја за извојевање, у заједничкој борби са осталим народима Југославије, националне и социјалне слободе. Она је свестраном активношћу и предузетим мерама обезбедила да народноослободилачком борбом буде обухваћена територија целе Македоније, чиме се учвршћивало јединство становништва свих крајева Македоније. Покрету је прилазио сваки патриота, тј. сваки човек који је био спреман да се бори против окупатора и домаћих издајника, без обзира на његову националну, верску и идеолошку припадност.¹²⁾

11) Исто, стр. 247 - 249.

12) Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа (у даљем тексту Зборник докумената), Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1954, том VII, књ. 3, док. 31, 74, 79, 92.

Посебну пажњу ЦК КПМ је посветио припремама за одржавање Првог заседања АСНОМ-а и, истовремено, дограђивању и учвршћивању народне власти и антифашистичких и политичких организација (НОФ, АФЖ, омладинске и друге).

Трећа крупна акција Комунистичке партије Македоније у тој етапи народноослободилачке борбе била је даља изградња Народнослободилачке војске - учвршћивање постојећих и формираше нових и крупних јединица (дивизија и корпуса), ради преласка на виши степен војне организиције, без чега није било могуће изводити крупније војне операције за ослобођење *земље*.

Партија је, исто тако, посебну пажњу посветила јединству народа и народности у Македонији. То је у исто време била и борба против свих народних издајника и снага контрареволуције: припадника ВМРО, балиста, дражићеваца и других који су, својом пропагандом и лажним обећањима, настојали да разбију то јединство и да на неки начин сачувају своје егоистичке и класне позиције. Потребно је истаћи да су у оживотворењу ових задатака Партије, то јест у окупљању маса и омладине око Народнослободилачког покрета, значајан допринос дали органи НОФ и АФЖ и скојевске и омладинске организације.

Покрајински комитет СКОЈ-а Македоније је упутио 26. августа директивно писмо скојевским организацијама Македоније, у коме поставља задатак у духу писма ЦК СКОЈ-а и Првог заседања АСНОМ-а: настојати да се омладина масовно активира у НОФ-у и да ступа у НОВЈ; нарочито обухватити омладину која стоји по страни или је заведена пропагандом окупатора; у свим градовима и селима формирати омладинске организације и одборе. У писму се указује на дотадање грешке у раду и дају емернице за будући рад. Предузета активност у овом правцу дала је велике резултате, јер у овом периоду, као и касније, долази до масовног одласка омладине у постојеће и новоформиране јединице.¹³⁾

Након успеха НОВ и ПО Македоније у непријатељској офанзиви током маја и јуна 1944, када ју је са јужноморавским и косовским јединицама коначно сломила и знатно проширила слободне територије, партијским организацијама и народноослободилачким одборима је упуће-

13) Исто, док. 32, 34; Документи на младинското дружење во Македонија 1941 - 1945, Скопје док. 57.

на директива да убрзају бирање делегата за Антифашистичко собрање народног ослобођења Македоније (АСНОМ-а). Пошто је све било припремљено, 2. августа 1944. године је у манастиру Свети Прохор Пчињски (између Куманова и Врања) одржано Прво заседање АСНОМ-а, којем је присуствовало 122 представника - делегата македонског народа и народности са територије Македоније. На заседању је у складу са одлукама Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ-а) потврђен државноправни положај Македоније као равноправне федералне јединице у оквиру Демократске Федеративне Југославије; АСНОМ се конституисао у највиши представнички, законодавни и извршни орган македонског народа и народности; донета је одлука о највишим органима власти и увођењу македонског језика као службеног језика у Македонији; донета је декларација о основним правима грађана; одобрен је дотадашњи рад Иницијативног одбора за сазивање АСНОМ-а и Главног штаба НОВ и ПО Македоније. Поводом одржаног заседања народу су упућени Манифест и Проглас преко којих је он упознат са донетим одлукама. У исто време, у складу са тим одлукама, народ је позван да се још одлучније бори против окупатора и домаћих издајника и да се одлуке што пре спроведу у живот.¹⁴¹

Одлуке Првог заседања АСНОМ-а снажно су одјекнуле у Македонији. Оне су политички дотукле не само окупатора, већ и присталице Ванча Михајлова, јер су се ови последњи, удајући се у своје демагошке пароле о аутономној Македонији, надали да ће, уз помоћ Немаца, узети власт у своје руке. Исто тако, политички су биле потучене и присталице »Бали Комбтар« и четничког покрета Драже Михаиловића.

Одмах после заседања АСНОМ-а Централни комитет КП Македоније одржао је (4. августа) састанак на коме су донете ове одлуке: да се приступи потпуној изградњи органа народне власти и државне управе на целој територији Македоније; да се конституише Главни одбор Јединственог народноослободилачког фронта; да се ради успешнијег завршетка борбе за ослобођење Македоније спроведе општа мобилизација и формирају дивизије, и да се народна привреда мобилише да ради за потребе Народ-

14) Историјски архив Комунистичке партије Југославије (у даљем тексту: Историјски архив), том VII, Београд 1951, док. 117, 118, 119, 120.

ноослободилачке војске. Са састанка је упућен проглас македонском народу, народностима и етничким групама, радницима, сељацима, интелигенцији и омладини Македоније којим су они позвани да појачају борбу против окупатора и домаћих издајника ради коначног ослобођења земље,¹⁵¹ у заједници са осталим братским народима Југославије.

Мере које су тада предузели Централни комитет и Главни штаб Македоније брзо су се показале исправним. Одобравајући одлуке Првог заседања АСНОМ-а и одазивајући се позиву Централног комитета КПМ, македонски народ и народности су скоро листом ступали у народноослободилачку борбу, сем народних издајника и квислинга. Попуњавају се, учвршћују и јачају постојеће и формирају нове јединице.

У тој ситуацији је Главни штаб Македоније издао августа наредбу¹⁶¹ да се македонско подручје подели на четири оперативне зоне (у 1943. години било их је пет, али када су формиране 1. македонско-косовска и 3. македонска бригада, оне су биле укинуте): прва скопска (покривала је скопско-кумановско и велешко подручје са градовима: Скопље, Велес (сада Титов Велес), Куманово, Кратово, Крива Паланка и Радуша), друга битолска (покривала је област између Охридског и Преспанског језера, Пелагонију и Повардарје са градовима: Струга, Охрид, Ресен, Битола, Прилеп, Крушево, Неготино, Кавадарци, Ђевђелија), трећа брегалничко-струмичка (покривала је источну Македонију са градовима: Свети Никола, Штип, Радовиш, Кочани, Царево Село (сада Делчево), Пехчево, Берово, Струмица, Валандово, Дојран), и четврта дебарско-кичевска (покривала је западну Македонију са градовима: Кичево, Дебар, Маврово, Гостивар и Тетово).

Та је наредба произашла из директиве Врховног штаба НОВ и ПО Југославије о обједињавању дејстава бригада и НОП одреда и формирању дивизија, војно-позадинских установа и органа, а и организованијем прихвату нових бораца и њиховом сврставању у нове и крупније јединице. Главни штаб је такође наредио штабовима прве, друге

15) Исто, док. 121.

16) Командант генерал-мајор Михаило Апостолски, политички комесар Бане Андреев, а нешто касније Борко Темелковски и начелник штаба генерал-мајор Павле Илић (Архив Војноисторијског института - у даљем тексту Архив ВИИ, к. 232, док. 5/1; к. 233, док. 5/5 и к. 240, док. 1-2/4).

и треће оперативне зоне да, с обзиром на велики прилив бораца, формирају по две дивизије, а Штабу Четврте оперативне зоне да образује једну дивизију.

Како у то време нису биле формиране дивизије, дужност штабова оперативних зона вршиле су команде највиших јединица на тим подручјима.

Аналогно овој подели извршена је и реорганизација обласних комитета КПМ. Уместо пет, формирана су четири обласна комитета: Први за територију: Скопље, Куманово, Велес, Кратово и Крива Паланка; Други за територију: Битољ, Прилеп, Крушево, Тиквеш, Преепа, Охрид, Струга; Трећи за територију: Штип, Струмица, Кочане, Царево Село и Малешију; Четврти за територију: Тетово, Гостивар, Кичево, Маврово и Дебар.¹⁷⁽¹⁸⁾

До почетка септембра формиране су: Четврта албанска (тада је носила назив Шиптарска), Пета, Шеста, Седма, Осма, Девета, Десета и Једанаеста Македонска, Крушевска и Поречка (касније преименована у 15. македонску) НО бригада, нешто касније и остале бригаде. У то време је дејствовало и око 14 партизанских одреда, који касније прерастају у бригаде.¹⁹ Од Друге, Девете и Десете македонске бригаде је 25. августа у селу Шешкову (близу Кавадараца) формирана Четрдесет прва дивизија НОВЈ (прва дивизија у Македонији).²⁰ До краја септембра формиране су и Четрдесет друга, Четрдесет осма, Четрдесет

17) Дужност штаба прве скопске оперативне зоне вршио је Штаб 3. македонске ударне бригаде: дужност штаба друге - битолске оперативне зоне вршили су: командант мајор Тихомир Милошевски, заменик команданта поручник Лазо Калајиџев, политички комесар Наум Навумовски, помоћник комесара Коце Јовановски, начелник штаба Живојин Росић; дужност штаба треће - брегалничко-струмичке оперативне зоне вршио је штаб 4. македонске бригаде; а четврте - дебареко-кичевске оперативне зоне штаб 1. македонске ударне бригаде (Архив ВИИ, к. 232, док. 5/1; Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941 - 1945, у даљем тексту Извори, Скопје, 1970, том I, књ. 3, док. 76.

18) Истогдана (6. августа) је Главни штаб Македоније издао, у духу наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ, своју наредбу да се назив »заменика политичког комесара« промени у назив »помоћник политичког комесара«. Истом наредбом се укида дотадашњи војнички поздрав са стиснутом песницом и уводи нови уобичајени војнички поздрав за регуларне јединице Народноослободилачке војске, док за припаднике партизанских одреда и надаље остаје дотадашњи поздрав стиснутом песницом (Архив ВИИ, к. 240, док. 1-4/4).

19) Ослободилачки рат народа Југославије 1941 - 1945, књ. 2, стр. 344.

20) Исто; Архив ВИИ, к. 1308, док. 1/8.

девета и Педесета дивизија, а до средине октобра Педесет прва и Кумановска дивизија.²¹⁾

Осим тога, Главни штаб Македоније је 8. августа наредио да се од омладинаца који добровољно ступају у НОВ почну формирати специјалне омладинске јединице - ударни омладински батаљони, јуришни, пионирски, минобацачки, митраљески, противтенковски и извиђачки омладински водови, који ће послужити као језгро за формирање омладинских бригада. Да би оне то постале, нужно је да се свестрано (војнички и политички) помогну, при чему им треба постављати специјалне, одговорне и теже задатке како би се код њих развила ударничка и борбена способност и тиме прекалиле у одлучне и неустрашиве јединице.²²⁾

У духу наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 8. фебруара 1944. године, којом је прецизирана организација и структура штабова корпуса ради ефикаснијег командовања оперативним јединицама и растерећења команди позадинских задатака, Главни штаб Македоније наредбом од 8. августа 1944. одредио је и организациону структуру и задатке корпуса, оперативних зона (које се формирањем корпуса примењују у корпусне зоне), команди војних подручја, команди места и партизанских стража. Прематој наредби све наведене команде имају: команданта, политичког комесара и заменика команданта. Штаб оперативне, односно корпусне, зоне се дели на оперативни део штаба, који командује оперативним јединицама и на позадински део штаба зоне, који руководи свим позадинским службама на територији зоне (одељењем за мобилизацију, одељењем за саобраћај, економским одељењем, одељењем за заштиту народа и војним судом). Према наредби, требало је да се у сваком окружном месту формира команда подручја, с једним или више баталона бораца, а у среским местима команди места, са по једном или више чета бораца, које се деле на етраже.

21) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 39; Архив VII, к. 1364, док. 1-1/2 и 2 - 24/2; к. 1366, док. 2-1/11; к. 1384, док. 1/2; Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941 - 1945 (у даљем тексту Хронологија ослободилачке борбе), Војноисторијски институт, Београд 1964, стр. 877.

22) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 5. у духу ове наредбе, на пример, 3. батаљон Треће македонске ударне бригаде добио је назив 3. ударни батаљон »Доне Филиповски«, а 14. македонска бригада назив 14. македонска омладинска бригада »Димитар Влахов« итд. (Архив VII, к. 240, док. 1-6/4).

Новоформиране и постојеће команде подручја и места *имале* су у наредном раздобљу значајну улогу у снабдевању јединица, чувању и контроли слободне територије и прихватању нових бораца, њиховом обучавању и упућивању у оперативне јединице, а чете и батаљони, формиран при командама места и подручја, учествовали су са оперативним јединицама у ослобођењу градова и места на свом подручју.²³¹

Процес формирања и изграђивања народне власти узео је такав замах да је у време Првог заседања АСНОМ-а према неким подацима, на територији Македоније било преко 500 НО одбора - градских, општинских, среских, а највише сеоских, док су приликом капитулације Бугарске целокупну власт у својим рукама имали НО одбори и други органи народноослободилачке борбе. Такав нагли развој имали су и масовне антифашистичке организације и органи НОФ-а.

Због таквог развоја оружане борбе, јединица НОВ, органа народне власти и масовних антифашистичких организација на фронту и у позадини, народноослободилачка борба народа и народности у Македонији прераела је у општенародни устанак, у коме је целокупно становништво, изузев једног броја издајника, активно учествовало у напорима за ослобођење земље. Том борбом и револуцијом рушена је не само окупаторска власт, већ и целокупан класни - буржоаски поредак.

ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВ И ПО МАКЕДОНИЈЕ У АВГУСТУ 1944. ГОДИНЕ

Осмог августа је Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио да се македонске и јужноморавске јединице до максимума ангажују у нападу на комуникације и окупаторске гарнизоне у Македонији и јужној Србији.²⁴¹

У духу тог наређења³ и наређења Главног штаба Македоније, јединице НОВ Македоније почеле су да систематски уништавају непријатељске посаде, објекте дуж саобраћајница и административни и полицијски апарат који се био задржао у неким местима. На неким подручјима оперативних зона јединице воде жестоке борбе са немачким, бугарским и балистичким снагама.

23) Архив ВИИ, к. 240, док. 1-9/4.

24) Архив ВИИ, к. 232, док. 6/1.

Да би некако поправио стање својих трупа и административног апарата, бугарски окупатор је тада почео да припрема нову офанзиву (после пролећне офанзиве) на ектору Куманово - Крива Паланка - Врање. За успех у тој офанзиви, у којој би се, поред осталог, осигурала магистрала Солун - Скопље - Ниш - Београд, особито су били заинтересовани Немци, те су зато предвиђали учешће и својих јачих снага. Офанзива, међутим, није изведена. Требало је да почне крајем августа, али се тада, после капитулације Румуније, ситуација у Бугарској толико погоршала да се само очекивао дан када ће њена армија капитулирати.

Офанзива није изведена, али је бугарски окупатор у другој половини августа покушао да поврати нека своја упоришта у рејонима Куманово - Крива Паланка и Босилеград - Враше и на Плачковици планини.²⁵⁾ Делови бугарске 17. и 29. дивизије предузели су нападе, али због снажног отпора јединица НОВЈ (3. македонске бригаде, делава 22. српске дивизије, Кумановског, Кратовског и Кривопаланачког одреда) нису постигли никакав успех.

У првој декади августа 3. македонска бригада је своје акције усмерила на комуникацију Куманово - Крива Паланка, нападајући објекте на њој, мобилишући и прихватајући нове борце у своје редове.

После извршене акције 2. августа, на с. Обловце (близу Куманова), где је запленила 15 пушака, среска полицијска управа из Куманова упутила је у овај крај бојни полицијски одред да би заштитио објекте на овој комуникацији и протерао партизанске јединице. Полицијски одред је бројао око 120 полицајаца и контрачетника Суљине контрачете. Ноћу 9/10. августа бригада је опколила постављене заседе у близини с. Обловце. После двочасовне борбе, пошто је полицијском одреду нестала муниција, повукао се за Куманово. Порушено је 40 ТТ-стубова и покидана ТТ-линија и друго.²⁶⁾

Поред ових борби јединице Прве оперативне зоне (3. македонска и 8. прешевска бригада и јединице Команде Кумановског подручја), заједно са деловима 22. српске дивизије, стално су нападале саобраћајницу Куманово - Бујановац - Врање.²⁷⁾ Према одлуци Главног штаба Маке-

25) Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 344 - 345.

26) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 7, 8, 177; Архив ВИИ, к. 1316, док. 5-5/2.

27) Архив ВИИ, к. 234, док. 10-2/; к. 1316, док. 5-5/2; Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 4, 7, 8, 10, 17, 19, 21, 22, 26, 177, 180.

доније и у договору са Штабом 22. ерпске дивизије, планиран је напад на железничку пругу Табановце - Врање: јединице 22. дивизије да нападну објекте северно од Ристовца, 3. македонске бригаде на жел. станицу Табановци, а 8. прешевске бригаде на жел. станицу Букоровац.

У духу овог наређења 3. бригада и Кумановски одред напали су ноћу 12/13. августа жел. станицу у с. Табановци (код Куманова) и објекте на путу у непосредној близини села. Железничку станицу је обезбеђивао један бугарски коњички ескадрон, коме су притекли у помоћ контрачетници из с. Сланишта. Најжешће борбе је водио 3. омладински батаљон који је постигао делимичан успех. Минери бригаде су успели да запале једну зграду близу железничке станице, али не да минирају и остале предвиђене објекте. У исто време минери Кумановског партизанског одреда експлозивом су уништили зграду Шумске управе у селу, камени мост у рејону с. Коњаре (на путу Куманова - Врање) и спалили дрвени мост 3,5 км северно од Куманова. Поред тога, одред је запалио и зграду основне школе у с. Г. Табановци.

У овој борби непријатељ је имао 4 мртва и 9 рањених војника. Убијено му је 17 коња и уништено 4 митралеза. Наши губици: 6 погинулих, 13 рањених (међу којима и начелник штаба бригаде, командант и заменик команданта 3. батаљона) и 13 несталих. Изгубљено је нешто од наоружања и експлозива.²⁸⁾

Напад на жел. станицу Табановци може се оценити делимично успелим. Резултати су могли бити знатно већи да је организација напада била у потпуности спроведена у живот. План за напад је био добро замишљен и предвиђене су биле мере обезбеђења због близине Куманова. Задаци јединицама су правилно постављени. У резерву је одређен читав батаљон (без једне чете), којим је штаб бригаде могао интервенисати тамо где је било најнеопходније. Међутим, само извођење напада и употреба резерве нису најсврхисходније спроведени, због чега су и јединице претрпеле осетне губитке.

У исто време 8. прешевска бригада извршила је напад на жел. станицу Букоровац (код Прешева), где је водила борбу са бугарским обезбеђујућим деловима. При томе бригада је запалила жел. станицу и једну војну зграду. Настављајући своја дејства, бригада је 24/25. августа напала

28) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 4, 10, 179.

Монопол и жел. станицу Бујановац, где је водила борбу са бугарским деловима врањског гарнизона. Том приликом запаљено је 8 вагона и две мање станичне зграде и порушена је пруга на осамнаест места. Пошто је Бугарима дошло појачање из Врања, бригада се повукла ка с. Ристовцу.²⁹¹

За 21. август увече било је предвиђено да 22. дивизија НОВЈ, 3. македонска и 8. прешевска бригада нападну Врање. Међутим, како су прикупљени подаци да се у Врању и околним гарнизонима налазе јаке бугарске снаге, одустало се од овог напада. Уместо ове акције, Главни штаб Македоније наредио је 3. македонској бригади, ојачавши је једним батаљоном 8. прешевске бригаде да 23. августа увече изврши напад на рудник Лојане. Према прикушвеним подацима у руднику је било 28 бугарских војника, 60 полицајаца и Прешевска контрачета од око 100 контрачетника. Рудник Лојане је на средокраћу између Куманова и Прешева, па се могла очекивати интервенција бугарске војске и полиције. У Куманову су биле дислоциране снаге једног ојачаног пешадијског пука. У то време у Прешеву су биле снаге јачине једне пешадијске чете и једног коњичког ескадрона, у с. Црнотинцу и с. Летовици по један коњички ескадрон.

Главни штаб је за овај напад доставио бригади и скицу распореда непријатељских бункера (којих је било три) са подацима о јачини посада и наоружања у њима. На њој су, поред тога, била означена стражарска места и распоред осталих објеката.

У току ноћи 23/24. августа јединице су се прикупиле у близини рудника. За планирани напад јединицама су постављени следећи задаци: 2. батаљон да нападне сам рудник - његов главни део »Сува река« и део назван »Централа«; 1. батаљон је одређен за обезбеђење са правца с. Лојана и с. Табановца; 1. батаљон 8. прешевске бригаде за затварање правца из Куманова; Кумановски партизански одред је имао задатак да служи као заштитница снагама које изводе напад, јер се предвиђало њихово повлачење после изведене акције у току 24. августа.

Око пола ноћи 23/24. августа отпочео је напад. Борба је трајала око 2 часа, након чега се бригада преко жел.

29) Исто, док. 19, 21, 180.

, . <:

пруге и друма у рејону с. Табановца повукла на Козјак - планину. У току напада овладано је главним делом рудника »Суварека«, док се није могло продрети до дела рудника »Централа«, где су контрачетници пружили жилав отпор са добро припремљених положаја за одбрану. При нападу јединице су запалиле магацин бензина и уља, експлозивом уништиле електричну централу рудника, а од три бункера два су била дигнута у ваздух. Сем тога, порушене су или оштећене и друге зграде у руднику. Истовремено је група од 20 до 30 бораца напала с. Бедиње у непосредној близини Куманова, где је запаљена општина у којој је изгорео један полицајац.

Непријатељеви губици у људству нису утврђени, а материјална штета је била огромна. Заробљено је 28 бугарских војника и начелник рудничке полиције, а запленио око 60 пушака и 4 пушкомитраљеза.

Губици бригаде: 3 погинула (од којих и командант 2. батаљона - Лазо Н. Гошевски) и 6 рањених.³⁰⁾

Успех у овим борбама штаб бригаде је оценио задовољавајућим. Постигнути резултати, нарочито у материјалном оштећењу рудничких постројења, показују да су припреме и напад добро извршени. Томе су допринели подаци који су истовремено прикупљени и презентирани штабу бригаде. Напад је био изненадан и брз, што је омогућило јединицама да се још у току ноћи повуку преко равничареког и отвореног терена у захвату жел. пруге и друма Куманово - Прешево.

У духу директиве Врховног штаба НОВ и ПОЈ за рушење комуникација у периоду од 1. до 7. септембра (о чему ће касније бити речи), Главни штаб Македоније наредио је да се 3. македонска бригада пребаци са кумановског подручја, преко реке Пчиње, у рејон Скопља, за дејства на комуникацији Велес - Скопље. Ради извршења постављеног задатка, бригада је кренула одређеним правцем и по наређењу Главног штаба Македоније она је 29/30. августа напала централни затвор у Идризову (код Скопља) и после кратке пуцњаве, уз пуно садејство изнутра,

30) Исто, док. 17, 22, 185; Архив ВИИ, к. 1316, док. 5-5/2.

ослободила око 300 политичких и других затвореника.³¹¹ Око 200 политичких затвореника прикључило се бригади и кренуло са њом, да би касније били распоређени по јединицама.

Продужавајући покрет према прузи Скопље - Велес, бригада је 30. августа заједно са политичким затвореницима наишла код с. Морана на заседу једне бугарске артиљеријске јединице која се налазила у селу. Дошло је до кратке борбе, након чега је бригада себи пробила пут и наставила покрет предвиђеним правцем. У краткој борби заплешен је један тежак митраљез и десетак коња, а три топа су уништена, јер их бригада није могла носити са собом. Бригада је имала 2 погинула и 2 рањена борца. Бригада се потом пребацила на десну обалу Вардара (између Скопља и Велеса), где ће дејствовати у наредном периоду.³²⁾

Због великог прилива бораца 7. септембра 1944, формирана је у с. Лисичју (код Велеса) 42. дивизија НОВЈ. У њен састав су ушле: 3, 8. и 12. македонска бригада. Одмах након формирања њене јединице су усмерене за дејство на простору између Скопља и Велеса ради рушења жел. пруге и ометања немачког транепорта и чишћење територије око Скопља од балистичких снага.³³⁾

Једанаеста (Кумановска) бригада тек што је формирана (формирана 29. августа) извршила је ноћу 30/31. августа напад на бугарске обезбеђујуће делове код жел. станице Глишић (близу Куманова) и после краће борбе заузела и запалила станицу. Порушила је пругу на дужини од око 150 м и оштетила друга железничка постројења, 1 локомотиву и 3 вагона запалила.³⁴⁾ За то време Кратовски и

31) Почетком августа 1944. Главни штаб Македоније и МК КПМ за Скопље отпочели су припреме за ослобођење политичких затвореника, који су издржавали казну у Централном затвору у Идризову - близу Скопља. Дата је директива партијској организацији у затвору да се сви затвореници организују у јединице у чете и да организују штаб, што је и учињено. Средином августа војни штаб затвореника, који је бројао 4 члана, затражио је од управника затвора да откључа капију и пусти затворенике, наводећи разлог да су немачке јединице у близини, па би могле поубијати затворенике. Управник је одбио тај захтев, говорећи да ће они бити правремено ослобођени уколико запрети таква опасност. Исти захтев је био поновљен и 28. августа, али је и тада одбијен (Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 26; Архив ВИИ, к. 1315, док. 3-68/5).

32) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 26; Боро Чушкар, књига сећања »Четрдесет година«, стр. 481.

33) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 39.

34) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 25 и 29.

Кривоपालаначки партизански одред нападали су мања непријатељска упоришта и објекте и прихватили нове борце у своје редове у кратовском и кривоपालаначком крају.

На територији треће (брегалничко-струмичке) оперативне зоне велику активност у току августа испољила је 4. македонска бригада, нарочито на територији Радовиша - Берова - Кочана (пл. Плачковица). Она је на овом подручју, поред вођених борби са бугарским јединицама из састава 17. дивизије, имала велику улогу у политичком деловању код народа; у прихватању нових бораца у своје редове, и формирању нових одреда, од којих се касније формирају бригаде.

Два батаљона 4. бригаде напала су 4. августа у рејону М. и Г. Гопена (између Радовиша и Берова) 2. чету из 48. пеш. бугарског пука. После двочасовне борбе чета је напустила положаје и повукла се у Радовиш уз губитке од 2 мртва и 3 рањена војника.³⁵⁾ Настављајући дејства, бригада је 14. августа напала један бугарски батаљон на вису Паруца (Плачковица - планина). После двочасовне борбе бугарски батаљон је био разбијен, претрпевши губитке од 15 мртвих и 7 заробљених. Бригада је запленила 40 пушака, 1 митраљез, 4 аутомата и доста муниције. Губици бригаде: 7 мртвих и 12 рањених (међу којима и помоћник комесара бригаде и обавештајни официр).

Пошто су Бугари открили покрет бригаде, покренули су своје јаче снаге - по један батаљон из кочанског, струмичког, штипског и царевселеког гарнизона - из састава 17. пеш. дивизије и упутили их на планину Плачковицу да би окружили и уништили бригаду. Већ 16. августа долази до борбе на Лисцу (триг. 1754-у близини Кочана), где је бригада успела да одбаци са положаја бугарски батаљон из Кочана. Одмах након тога у помоћ батаљону из Кочана пристигао је један батаљон из Штипа, те је сада бригада водила четворочасовну борбу против ова два батаљона. Бригада је успела да одбаци бугарске снаге са положаја. Непријатељеви губици: 46 мртвих бугарских војника и контрачетника и 12 заробљених (погинуо је и војвода контрачете); заплењено је: 2 минобацача, 1 митраљез, 3 пушкомитралеза, 50 пушака - доста муниције и друге ратне опреме. Бригада је имала 9 мртвих и 6 рањених (рањен је и заменик команданта бригаде).

35) Исто, док. 174.

После ове борбе бригада се пребацује на Берово, које је напала 23. августа рано изјутра. Напад је био изненадан, те су и резултати велики. У полицијској станици у граду убијено је 20 полицајаца, а рањен полицијски начелник. На зграду је било бачено око 100 ручних бомби. Зграда је спалена. Осим тога била је разбијена једна полицијска чета која је била упућена у помоћ снагама у Берову. Погинула су 3 бугарска војника, а 7 је заробљено. Заплењено је: 2,500.000 лева из Пољопривредне и Народне банке, 15 пушака, 6 коња и други ратни материјал. Око 13 часова бригада се повукла без икаквог притиска из града и продужила је своја дејства у правцу Кочана. Код Паруце је 25. августа формирала Малешки партизански одред, коме је постављен задатак да војнички и политички делује у Маљешији (између Пехчева и Берова).

У свом наступању ка Кочанима, бригада је 30. августа напала с. Винуцу (југоисточно од Кочана), где је разбила око 40 полицајаца, при чему 60 припадника сеоске милиције није пружио никакав отпор. Заплењено је 30 пушака и уништен административни апарат. Напад је извршен изненада око 4 часа ујутру. Око 10 часова један бугарски баталон, подржан артиљеријом, извршио је напад са правца Кочана на Винуцу. Да би се избегла непријатељска артиљеријска ватра у селу, бригада се повукла за с. Градец, где је потисла бугарске делове који су претходно напустили Винуцу. На овом подручју бригада је формирала Струмички и Плачковички партизански одред за дејство на подручју Струмице и планине Плаковице. За све то време бригада је, заједно са партијским руководством и другим органима антифашистичког отпора, формирала у свим селима где је пролазила органе народне власти, и антифашистичке организације, тамо где такви нису постојали итд.³⁶⁾

На територији Друге - битолске оперативне зоне одвијала се исто тако жива војно-политичка активност. На њој су у току августа формиране и дејствовале 2 (формирана раније), 5, 7, 9, 10 македонска и крушевска бригада и неколико партизанских одреда и територијалне јединице команди места и подручја.

Такав развој НОВ Македоније и стални напади на непријатељева мања упоришта и гарнизоне и на објекте дуж комуникација јако су узнемирили немачког и бугар-

36) Исто, док. 36. и 37.

ског окупатора због угрожености главне магистрале Солун - Ђевђелија - Велес - Скопље - Београд, која је представљала главни нерв за пребздивање снага и ратног материјала из Грчке у Југославију и обратно.

Та узнемиреност види се из прегледа бугарског средског управитеља из Неготина (на Вардару), који још 1. августа 1944. године тражи одобрење од министарства Унутрашњих послова из Софије да се у Тиквешу изврши мобилизација свих мушкараца од 18 до 40 година старости, да се они упуте у радне батаљоне и тиме онемогући њихов одлазак у партизане.³⁷⁾

Друга македонска ударна бригада је углавном дејствовала на тиквешко-ђевђелијском подручју, где је нападала бугарске гарнизоне по селима на подручју југословенско-грчке границе и дуж комуникације која од границе преко Мрежичко - Демир-капија на Вардар код Демир-капије. Она је 4. августа напала код с. Коњског (северозападније од Ђевђелије) бугарску колону из састава 56. пеш. пука и заробила 34 војника и 1 официра,³⁸⁾ а запленила 6 запрежних кола са ратном опремом.

Настављајући своја дејства, бригада је од 10. до 12. августа напала бугарске гарнизоне у с. Конопишту, Барову и Крњеву (југоисточно од Кавадараца, на комуникацији Мрежичко - Демир-капија). Она је 10. августа напала бугарске положаје изнад с. Крњева и непријатељску граничну караулу изнад с. Конопишта. После кратке борбе код карауле непријател. је напустио зграду и том приликом је погинуло 6 бугарских војника. Караула је спаљена. Заплењено је: 1 пушкомитраљез и 4 пушке. Чета 1. батаљона, која је нападала на караулу, имала је 8 мртвих, који су погинули због невештог руковања минобацачем, и 2 рањена борца. После извесног времена непријател. се појавио јаким снагама са неколико праваца, те се чета повукла из тог рејона.

Напад на утврђене положаје изнад с. Крњева извршио је 3. батаљон, а обезбеђивале су га две чете 2. батал>она од правца Конопишта и Барова. Положаје је бранило око 160 бугарских војника. Борба је трајала читав дан (10. августа). Непријатељ је био отеран еа својих положаја и село је ослобођено. Међутим, он се повукао на нове унапред припремл>ене положаје, одакле је отварао снаж-

37) Зборник докумената, том VII, књ. 3, док. 154.

38) Архив ВИИ, к. 234, док. 11-18/1.

ну митраљеску и минобацачку ватру, тако да није било могуће његово уништење. У овој борби непријатељ је имао: 15 мртвих и 2 заробљена војника. Заплењена је читава његова комора и магацин у с. Крњеву. Заплењено је 8 запрежних кола, 16 коња са разним војним материјалом и муницијом. Наш батаљон је имао 1 мртвог и 6 рањених бораца.

За то време постављена заседа према с. Конопишту водила је вишечасовну борбу са бугарском колоном од око 100 војника, а исто тако и заседа према с. Барову.

Ови напади су били успешни зато што су изведени изненада и брзим налетом ца одређене објекте. Јединице су избиле на њима непримећене од непријатеља, тако да су припреме за напад изведене без ометања и на лицу места.

У току 12. августа поново је извршен напад на с. Крњevo, где је непријатељ био исте јачине. На село је нападао 1. батаљон, док је 2. батаљон био постављен у заседама према с. Конопишту и Барову. Трећи батаљон је био у резерви бригаде.

Први батаљон је извршио успешно опкољавање непријатељских положаја. У вишечасовној борби предстојала је ликвидација бугарских делова, који су почели у рововима да истичу беле заставе. Међутим, око 11 часова из Кавадараца је пристизала помоћ у јачини једног батаљона - око 400 војника. Батаљон је био нападнут с леђа, те се под јаком ватром и под врло тешким условима успео повући, претрпевши губитке од 7 мртвих и 2 рањена. Према оцени штаба бригаде, непријатељ је имао око 17 мртвих и 2 заробљена војника.

За ово време заседе код с. Конопишта водиле су вишечасовну борбу са непријатељевим колонама од око 150 људи. Заседе код Барова сачекале су једну бугарску колону јачине 70 војника, са комором и извесним бројем наоружаних мобилисаних резервиста из Македоније. У краткој борби, која је започела изненадним нападом постављених заседа, колона је била потпуно разбијена, а да није пружила отпор. Бугари су имали 4 мртва и 35 заробљених војника, међу којима један официр и један војни лекар. Половина заробљених војника су били мобилисани македонски резервисти и скоро сви су приступили у редове бригаде. Заплењено је 8 коња и 6 запрежних кола са војним материјалом и 16 пушака.

Приликом ових борби разорена је ТТ-линија Демир-капија - Мрежичко у дужини од неколико километара и спаљен један дрвени мост код с. Барова. На овом подручју је бригади приступило око 35 нових бораца.³⁹¹

У току 22. и 23. августа делови 2. бригаде изводили су акције у Дреновској клисури (на путу Прилеп-Градско). Првог дана (22. августа) они су из заседе напали и запалили 7 немачких камиона, у којима је погинуло 15 немачких и 3 бугарска војника. При томе је заплењено 250 пари оде-ла и друге опреме. Следећег дана (23. августа) исте јединице су у Дреновској клисури из заседе напале немачку колону од 12 камиона, од којих су 3 уништиле, а остали су се вратили за Прилеп. Погинуло је 12 немачких војника, а заплењено је: 1 топ, 8 пушака, доста муниције и друга ратна опрема.⁴⁰⁰

У току августа у Тиквешу је посебна пажња била посвећена подручју на левој обали Вардара, које је, с обзиром на његов географски положај и слабије комуникативности и везе, донекле заостајало у развоју народноослободилачке борбе.

У истом периоду у ђевђелијском крају тежиште рада је било усмерено на активирању валадновског и дојранског краја, посебно у турским селима. У току августа и почетком септембра више од 300 омладинаца прикључило се 2. и 9. македонској бригади, а нешто касније и њих 50 из места на левој обали Вардара (Валандово, Пирава, Фурка итд.). Крајем августа на овом подручју формиране су ђевђелијска и тиквешка команда подручја.⁴¹⁰

На прилепско-велешком подручју, појавом крупних јединица НОВ Македоније (2. и 5. македонска бригада), дошло је до убрзаног формирања НО одбора, територијалних организација и СКОЈ-а, и других антифашистичких организација, па и до већег прилива нових бораца. Велешки партизански одред »Трајче Петкановски«, пре његовог прерастања у 8. македонску бригаду (2. септембра), имао је преко 400 бораца и стално су долазили нови. Четници Драже Михаиловића у Азоту били су потпуно пасивни, а неки агенти ВМРО, који су се повремено оглашавали у Велесу, ни уз помоћ Немаца нису имали изгледа да промене ситуацију која је била на страни народ-

39) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 9.

40) Архив ВИИ, књига депеша, к. 234, док. 10-2/1.

41) Владо Картов: Гевгелија и гевгелиекиот крај од Балканските војни до ослободувањето (1912/13 - 1944). Скопје 1969, стр. 343 - 355; Архив ВИИ, к. 234, док. 11-27/1.

нооелободилачког покрета. Оелообођени политички затвореници из затвора у Идризову, који су на велешки терен дошли са 3. македонском бригадом, помогли су да се убрзају многе акције, да се обухвати цео терен и појачају рад сви органи власти и други политички фактори.⁴²⁾

Петабригада, подељенау три групе, у току 12. и 13. августа напала је села Капиново, Папрадиште (изнад с. Богомила између Велеса и Прилепа). Том приликом је група која је нападала на Папрадиште убила кметског намесника, озлоглашеног ратног злочинца, спалила његову архиву и архиву школе. Код с. Капинова делови 5. бригаде водили су борбу са бугарским јединицама које су упућене из Велеса. Било је обостраних губитака. Након борбе бугарске јединице су се повукле у с. Богомила, а партизани ка Солунској глави.

У току 13. и 14. августа велешки партизански одред »Трајче Петкановски« минирао је жел. пругу у рејону жел. станице »Клајман« (сада »Љутица Стојан«) на прузи Прилеп - Велес. При томе су преврнуте две локомотиве теретног воза и погинула два лица.

Продужавајући дејства, Велешки одред је 22. августа напао жел. станицу Согле (између Велеса и Богомиле), где се налазило војно обезбеђење. У борби је убијен 1 војник, 1 је рањен, а 1 заробљен, док су остали успели да побегну. При повлачењу одред је запалио општинску зграду која је до темел>а изгорела. После напада одред се повукао преко с. Теова за с. Ореов Дол.⁴³⁾

За ово време Пета македонска (Прилепска) бригада и Прилепски и Крушевски партизански одред (овај последњи је бројао око 400 бораца били су у непрекидним акцијама на прилепском, крушевском и поречком подручју.

Главни штаб Македоније наредио је 16. августа 1. косовско-метохијској и 5. македонској бригади да изврше покрет за Порече (код Македонског Брода), и да разоружају четнике Драже Михаиловића (они су ее само водили на списку и нису извели ни једну акцију против окупатора и против јединица НОВ Македоније), а потом да оријентишу своја дејства ка Македонском Броду (ослобођен 6. септембра) и Крушеву (ослобођено 8. септембра) ради стварања слободне територије на том подручју. Након из-

42) Томо Ристовски: Народноослободителната борба во Повардарјето во 1944. година, Гласник, Скопје 1973, стр. 530 - 531.

43) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 180, 184.

вршења ових задатака, наређено је да бригаде продуже акције на жел. прузи Скопље - Велес - Прилеп.

У духу овог наређења, 1. коеовско-метохијска и 5. македонска бригада су разоружале 25. августа у с. Брези (код Македонског Брода) око 220 четника без борбе. Највећи део је пришао јединицама НОВ Македоније и ушао у састав Поречке бригаде (касније реорганизоване 15. македонске бригаде).

Продужавајући своја дејства, 5. македонска бригада је 28. августа водила борбу код с. Здуње (близу Македонског Брода) против бугарских снага, у којој је погинуо заменик команданта бригаде Илија Јовановски Игне, народни херој.⁴⁴⁾

У августу се на подручју Друге (Битољске) оперативне зоне, као и на подручјима осталих оперативних зона и обласних комитета, развија жива политичка активност. У овом периоду, као и на целој територији Македоније, партијски комитети предузимају енергичне мере за оздрављење партијских и скојевских организација којима је бугарска полиција нанела озбиљан удар при раније насталим провалама. Оне се попуњавају новим кадровима и предузимају се озбшвне мере да се они сачувају - било слањем у партизанске јединице било одласком у села под нашим контролом.

Чланови Обласног комитета КПМ, као и чланови месних партијских руководстава, разаслати су на терен, где заједно са органима народноослободилачког покрета формирају сеоске и општинске народноослободилачке одборе, антифашистичке организације (НОВ, АФЖ, омладинске и друге), где оне нису постојале. Посебна активност је посвећена обухватању нових бораца, који се шаљу у постојеће партизанске јединице. Тада је обухваћен велики број људи, нарочито омладине из градова и села, која масовно приступа јединицама.

Поред тога, у овом периоду се предузимају мере и акције за онемогућавање активности организације ВМРО, која је била доста активна у битољском крају, одакле се ширила нарочито на леринско-костураном подручју (Егејска Македонија). Својим ангажовањем Партија је успела да разбије ту активност, која је све више слабила како се ближио крај рата.⁴⁵⁾

44) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 12 и 30; »Нова Македонија« 30. VIII 1961. године.

45) Извори, том I, књ. 5, стр. 117 - 236.

На пл. Кожуфу у с. Зборено (Егејска Македонија) 22. августа формирана је 7. македонска (Битољска) бригада, а нешто касније и Битољско-преспански партизански одред. У духу директиве Главног штаба Македоније и Централног комитета КПМ за пребацивање бригаде на битољско-преспанско подручје ради дејства и затварања комуникација: Битољ - Прилеп, Битољ - Ресен - Охрид и Битол> - Лерин, команда бригаде је створила почетни план дејстава, који је предвиђао уништење бугарских окупаторских граничних јединица, и то, најпре, на Кожуфу и Кајмакчалану, затим на јужним падинама Пелистера и у захвату Преспанског језера.

Извршавајући усвојени план дејстава јединице, бригаде су 24. августа избиле: 1. батаљон, пошто је ликвидирао посаду карауле »Сера пољана«, пробио се изнадс. Градешница; 2. батал>он, ликвидиравши посаду карауле Уруп, избио је на косу између Беле реке и Трновчице, а 3. батаљон је (провлачећи се међупростором између 1. и 2. батаљона), избио на Врх (к. 1151).

Разбијени остаци 13. граничног одсека са поменутих караула повукли су се ка с. Градешница алармирајући опасност. Тада су им главне снаге овог одсека из с. Скопчира, Градешнице и Старавина пошле у сусрет, али су се због неуспеле интервенције повукле за с. Старавина. Како се очекивала интервенција јачих бугарских снага из Битоља и Прилепа, бригада је посела положаје на северним падинама Каменог врха и Мариних њива. Непријатељ је, снагама од око два батаљона, предузео напад са правца с. Градешнице. Снажном минобацачком ватром и ватром из тешког аутоматског и другог наоружања јединице бригаде одбиле су овај напад, а бугарске јединице су се повукле у правцу с. Градишница и Старавина. Предузето је гоњење, тако да је бригада, после тога, ушла у Градешницу одушевљено дочекана од становника Мариова.

Око поноћи 24/25. августа 3. батаљон, који је био у претходници бригаде, предузео је марш правцем: Градешница, с Будимирци, Јелак (триг. 1662), Влашке Колибе (на Кајмакчалану). Око 10 часова 25. августа претходница бригаде изненадила је посаду на Јелаку (око 40 бугарских војника), која се одмах предала, али 6 полицајаца из шумарева куће су дали отпор, да би најзад кућа била запаљена и у њој су они изгорели. Предвече се бригада разместила у бивак у рејону Влашких Колиба, да би 26. августа предузела напад ради ликвидације посада у гранич-

ним караулама на Кајмакчалану. Напад је почео у јутарњим часовима и око подне је 1. батаљон ликвидирао посаду и заузео капелу Кајмакчалан (триг. 2521), а 2. батаљон карауле »Старков зуб« и »Старков гроб«, док 3. батаљон није успео да ликвидира посаду карауле »Доктор Рајс« услед тешког и неприступачног терена и постојећих утврђења која су надвишавала ове карауле. Заробљено је неколико бугарских војника, од којих су тројица ступили у бригаду. Ту је пало 5 бораца бригаде међу којима заменик команданта 3. батаљона Мордохај Нахмијас - Лазо и политички комесар батаљона Естреја Овадија - Мара, народни херој.

После ових успешних борби бригада је сутрадан у поподневним часовима избила у Каливир Попадија (Егејска Македонија - 8 километара јужно од Кајмакчалана), где јој се прикључило око 40 нових бораца из базе код Преспанског језера.

Разбивши непријатељске граничне јединице на подручју планине Нице и Кајмакчалана, из логора Попадије бригада је падом мрака 27. августа продужила марш правцем: Попадија - Ахлада - Леринско полје - Битуша (Егејска Македонија) и у свануће 28. августа до подне разместила се у шуми западније од с. Битуша. Ту је сачињен план за напад на граничне карауле Драгош, Свети Илија и Преслап (око 15 километара јужно од Битоља). Падом мрака 28. августа јединице бригаде су кренуле одређеним правцима. Први батаљон је напао гранично утврђење код с. Драгоша, 2. батаљон на караулу Свети Илија, док је 3. батаљон напао јаким утврђењем упориште Преслап. Успех је био различит, јер је непријатељ био стално на опрези после борби на Кајмакчалану. Први батаљон је протерао посаду код Драгоша, 2. батаљон је овладао караулом Свети Илија, док је 3. батаљон водио само ватрени двобој са посадом у утврђеном упоришту Преслап. У овим борбама обострани губици су били осетни. Након ових борби бригада се 29. августа пребацила у с. Герман (Ај Германос-грчка територија), где је пристигло око 30 нових бораца из битолског краја.⁴⁶

На територији Четврте (Дебарско-кичевске) оперативне зоне дејствују у августу: 1. македонска ударна, 1. косовско-метохијска ударна и 4. албанска бригада, затим Албански (Шиптарски, називан и Кичевско-дебарски),

46) Архив ВИИ, к. 1316, док. 10/5 и к. 1364, док. 2/2.

Кичевски, Охридски и Малесијски одред. Они су своју активност усмерили на дејства дуж комуникација: Струга - Дебар - Маврово и Струга - Кичево - Гостивар и на немачко-балистичка упоришта са циљем да створену слободну територију у западној Македонији (Дебарца - Малесија - Караорман-пл.) одрже и прошире као базу за прихват новог људства и материјала ради формирања нових бригада, а нешто касније и дивизије.

У то време немачка команда 21. брдског армијског корпуса, чије је седиште било у Албанији, и њему подређене команде у западној Македонији, настојале су да држе отвореним комуникације које из Албаније, преко западне Македоније, изводе за Скопље. С тим циљем они до максимума ангажују албанске националистичке снаге (балисте и бајрактаре), које из дана у дан јачају вршећи мобилизацију и укључујући у своје редове тзв. вулнетаре (добровољце) и мобилисано људство. Немачке команде су их наоружавале модерним пешадијским наоружањем и снабдевале муницијом и другим потребама. Обећале су им територију западне Македоније са Скопљем.

На слободној територији у западној Македонији се у то време одвија врло жива политичка активност, тако да је становништво скоро листом било активно укључено на неком послу: у органима власти, антифашистичким организацијама, у територијалним јединицама, у обавештајној и курирској служби итд.

Пошто се Главни штаб Македоније налазио далеко од ове зоне, то је 9. августа овластио Видоја Смилевског за свог делегата при Четвртој оперативној зони ради пружања помоћи Штабу зоне и одржавања везе са Главним штабом Албаније. Он је у духу овог овлашћења координирао дејства јединица и имао честе контакте са партијским и војним руководством Албаније у приграничном појасу.

Поред тога, Главни штаб Македоније је формирао Оперативни штаб за руковођење борбеним акцијама западно од Вардара. У њега су ушли: Павле Илић, начелник Главног штаба Македоније, *Цветко Узуновски, члан ЦК КП Македоније, и Добривоје Радосављевић, инструктор, ЦК КПЈ.* Оперативни штаб је деловао од 29. августа до краја септембра 1944. године.⁴⁷¹

47) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 30 и 41; Архив ВИИ, к. 235, док. 10/1.

Поменуте јединице НОВ Македоније су биле врло активне у овом периоду, као и у претходним месецима. У другој половини јула, према ранијем договору са албанским руководством, у рејон Дебра је била пребачена Прва албанска бригада Прве албанске дивизије. Договорено је да се Дебар нападне по други пут 1. августа.⁴⁸¹ Према плану, за напад на град одређене су 1. македонска и 1. албанска бригада, док је 1. косовско-метохијска бригада добила задатак да затвори комуникацију Струга - Дебар и онемогући пристизање немачких јединица из Струге за Дебар.

У то време у Дебру се налазио 2. батаљон 2. пука »Бранденбург«, у Кичеву 297. допунски батаљон, а у Струги су били упућени делови 524. гренадирског пука за обезбеђење пута Струга - Дебар. У току наредних дана у Стругу је пребачен Штаб борбене групе »Бургемајстер« (Bürgermeister), а 1. чета 522. гренадирског пука и један вод инжењерије били су упућени из Елбасана у Дебар.

Распоред за напад на град био је готово истоветан као и при првом нападу. Јединице су у току ноћи поселе доминантне положаје североисточно од града. Немци су одбрану града организовали у три линије; прва са рововима испред града; друга у центру града, где су били распоредени артиљерија и минобацачи, и трећа линија код касарне, где је било ровова и жичаних препрека. У одбрану града биле су укључене и националистичке албанске јединице (балисти).

У раним јутарњим часовима наше јединице су кренуле у напад са источне стране - дуж винограда. Немци су открили напад и отворили јаку артиљеријску, минобацачку и аутоматску ватру. Борци су се брзо пребацивали да би се што пре приближили до првих кућа и на тај начин избегли јаку ватру на отвореном терену. Испред града наишли су на ровове из којих је непријатељ отворио ватру са блиског одстојања. Падали су мртви и рањени. Борци су ровове засули ручним бомбама, а затим извршили јуриш и овладали првом линијом одбране. У граду су јединице водиле уличне борбе и бориле се за сваку кућу. Око 12 часова Немци и балисти су били протерани из града и повукли се на трећу линију одбране - код касарне. Касарном се није могло овладати, већ је само блокирана. При

48) Први пут су нападе Дебар 1. македонска и 1. косовско-метохијска бригада 9. јула 1944. Тада је био ослобођен цео град, сем касарне, али је падом мрака напуштен због пристизања јаких појачања из Струге са којима је вођена борба у току дана.

томе су били ослобођени политички затвореници из затвора у граду.

После извесног времена 1. батаљон 1. македонске бригаде био је упућен на положаје код градског гробља са задатком да дочека немачке снаге које су се пробијале из Струге да би повратиле Дебар и деблокирале касарну. Планирано је било да батаљон поруши мост на р. Радици, али у томе се није успело. Тако су немачке јединице из Струге прешле мост и поеле висове око њега и Радике (на око 2 км од положаја нашег батаљона). Немци су отворили снажну артиљеријску и аутоматску ватру и присиле борце да заузму заклоне иза гробља.

Око 17 часова стигли су немачки тенкови. Покушај да се они задрже свежњевима бомби није успео (јер јединице није имале погодне положаје за бацање бомби испод гусеница тенкова). Тако су тенкови ушли у град и наступали ка положајима 1. батаљона. У том моменту кренуле су у противнапад и немачке јединице које су биле блокиране код касарне. Најтеља је жестока борба. Због снажног притиска и без довољно муниције наше су се јединице, падом мрака, повукле из града и кренуле у правцу пл. Караормана водећи при томе непрекидне борбе са непријатељем који је предузео гоњење. После тога 1. албанска бригада се повукла за Албанију.

За ово време 1. косовско-метохијска бригада је затварала пут Струга - Дебар и водила борбу са немачким јединицама, упућеним из Струге у помоћ дебарском гарнизону.

После овог напада, по наредби Главног штаба Косова и Метохије, 1. косовско-метохијска бригада кренула је преко Албаније за Косово. Она је преко пл. Кораба отишла за Пешкопију Peshkopiја . На захтев албанског руководства бригада је била ангажована у заједничкој борби на подручју између Дебра и Пешкопије. Том приликом су Немци били присиљени да се, уз осетне губитке, повуку за Дебар. Бригада је продужила преко Слатине за Љуму (Албанија). Нешто доцније је добила задатак да крене за Поречје ради разоружања четника, о чему је било речи.

У борбама за Дебар наше јединице су имале 20 мртвих и око 60 рањених бораца. Непријатељ је, исто тако, претрпео велике губитке који нису утврђени. О жестоцим

уличним борбама у Дебру извештава и команда 21. брдског армијског корпуса команду 2. оклопне армије.⁴⁹¹

Да би очистила подручје југоисточно од Дебра и ослободила комуникацију Струга - Дебар - Маврово - Гостивар за саобраћај, борбена група »Бургемајстер«, сада у саставу: ојачани 2. батаљон 522. гренадирског пука и 2. батаљон 524. гренадирског пука са доста артиљерије, предузела је операцију »Фриц« (Fritz) на подручју; с. Извор - Дебар - Струга. Још 8. августа је команда 21. брдског армијског корпуса наредила 297. дивизији да одређене јединице за ову операцију отпочну са покретом из рејона јужно од Дебра, преко Долгоча и северно од Струге ка гробу пл. Караормана да би се постигло изненађење и спречило благовремено повлачење наших јединица. Операција »Фриц« почела је 9. и трајала до 13. августа.

Са правца Струге био је употребљен 2. батаљон 524. пука и 8. чета 522. пука са Штабом пуковске групе »Бургемајстер«. Немачке јединице су 9. августа достигле линију: с. Буринец - с. Ржаново - с. Збачди - с. Присовјани (западне падине Караормана). Овај батаљон није дошао у контакт са 1. македонском бригадом зато што се она после повлачења из Дебра, упутила за Караорман - пл. са североисточног правца. До 12. августа овај батаљон је достигао линију: с. Врбјани - с. Елевци без додира са нашим јединицама (јужније од пута Дебар - Кичево).

Међутим, 2. батаљон 522. пука, који је био упућен за Караорман из рејона Дебра, истог дана (9. августа) наишао је на снажан отпор јединица 1. македонске бригаде на положајима: 1. батаљон Бабин срт (триг. 2242); 2. батаљон Ржански рид (к. 2121); 3. батаљон Алипашица (триг. 2076). На овим положајима вођене су врло тешке борбе. Бригада је имала велике тешкоће са рањеним друговима код Дебра (око 60, од којих су неки били тешки рањеници).

Непријатељ је ове положаје обасипао снажном артиљеријском и минобацачком ватром. Благодаревши испресеци терена, бригада није претрпела веће губитке. Користећи пошумљени терен, бригада је успела да се са рањеним борцима пробије и повуче преко друма Дебар

49) Брошура: Народноослободилачка борба у Македонији (чланци и документи), Култура, Београд, стр. 81 - 82; Архив ВИИ - Микротека, Национални архив Вашингтон (у даљем тексту НАВ-Н-Т) 314, ф. 663/1403-1463, ф. 664/361 и 440; НАВ-Н-Т-311, ф. 181/272-73; НАВ-Н-Т-78, ф. 332/628948586, 88-93; НАВ-Н-Т-311, ф. 285/960-63; Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 345.

- Кичево за пл. Бистру и на тај начин избегла да тешки рањеници падну у руке непријатељу. Немачке јединице продужиле су са прочешљавањем терена на Караорману, но нису дошле у контакт са нашим јединицама. У извештају од 13. августа, упућеном Врховној команди Вермахта, стоји да је у операцији »Фриц« борбена група »Бургемајстер« прочешљала планину Караорман без резултата и да је са тим завршена операција.

После звршетка ове операције, борбена група »Бургемајстер«, рачунајући да је отклоњена опасност даљих напада 1. бригаде на комуникацију Струга - Дебар - Маврово - Гостивар, повукла је своје јединице из тога рејона (2. батаљон 524. пука у Стругу, а 2. батаљон 522. пука преко Дебра за Кукеш - Албанија). Према подацима бригаде, непријатељ је имао око 70 мртвих, а бригада 2 мртва и 1 рањеног. То се може објаснити тиме што је бригада посела врло погодне доминирајуће положаје, еа којих се могло врло ефикасно дејствовати на наступајуће немачке јединице. Рањеници су за то време били склоњени на сигурна места и у увалама.⁵⁰

Поеле повлачења немачких јединица у своје гарнизоне, 1. македонска бригада, пошто је средила своје јединице, поново је предузела акције на комуникацији Струга - Дебар - Маврово. У то време су и јединице 1. албанске дивизије вршиле еталне нападе у рејону Пешкопија - Кукеш.

Ове акције узнемириле су Команду 21. корпуса, која је ценила да ће ове »црвене« снаге продужити своја офанзивна дејства на север или ка Косову. Из тих разлога је командант 21. корпуса известио, 14. августа, Команду 2. оклопне армије (тада је 21. корпус био под њеном командом) да има намеру да разбије ове наше снаге једном операцијом која би се извела под непосредном командом корпуса. С тим циљем је дата инструкција 297. дивизији да задржи главне снаге, које су учествовале у операцији »Фриц«, у рејону Дебра. Од СС дивизије »Скендербег« затражен је извештај о могућностима за њено учешће у овој операцији.

У духу ове замисли 15. августа је одржано саветовање у команди 21. корпуса у Тирани. Поред осталих, у диску-

50) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 11; Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-314, ф. 663/1403-63; Т-314, ф. 664/464-468, 474, 482, 486, 488, 537, 540; Т-311, ф. 192/413-18, 455-58, 498-502; Т-78, ф. 332/6289714-15.

сији је учествовао и албански пуковник Хусни Дема, врховни командант албанске жандармерије. Он је изнео мишљење да ситуацију у рејону Дебра не сматра озбиљном, али да је мишљења да се хитно предузме операција северно од Дебра.

Тако су отпочеле припреме за операцију »Фуксјагд« (Fuchsjaagd - Лов на лисице) у рејону Дебар - Кукеш. Циљ операције био је да се униште партизанске снаге на подручју Пешкопија - Дебар и на комуникацији Дебар - Гостивар. Операцијом је руководио командант 21. брдског армијског корпуса. Формиране су четири борбене групе од јединица 297. и 181. дивизије;

Борбена група »Југ« из Дебра, састава: 2. батаљон 2. пука »Бранденбург«, ојачан једном четом 297. допунеког батаљона, једним инжињеријским водом и водом 297. артиљеријског пука, са два албанска летећа батаљона и са око 300 албанских националиста (балиста);

Борбена група »Исток«, састава: две чете из састава 297. дивизије, 3. чета регрута дивизије »Скендербег« и око 200 балиста.

Северна и Западна борбена група биле су ангажоване на албанској територији. Борбена група »Југ« из Дебра била је упућена на север према Пешкопији и Макелари, а Источна група западно од комуникације Дебар - Гостивар да би запосела клисуру у долини Радике.

Операција је почела 20. августа. На свим поменутих правцима вођене су доста тешке борбе, али немачке борбене групе нису постигле видније резултате. Борбена група »Југ« је достигла положаје код с. Макелари, где је била задржана од албанских партизана. Борбена група »Исток«, исто тако, била је задржана на висовима 8 км североисточно од Дебра од стране наших јединица. У овој операцији, према немачким подацима, три албанске СС чете нису издржале напад партизанских снага, те су биле разбијене.

У јутарњим часовима 27. августа Команда 21. корпуса је дала директиву бр. 6 следеће садржине: »Сваког чаеа се може очекивати издаја Бугарске. Операција »Фуксјагд« одмах да се прекине, а да се снаге ангажоване у њој употребе за обезбеђење путева. Један ојачан батаљон да се хитно упути на марш са циљем да обезбеди базу за снабдевање у Битољу« (тамо је био упућен 1. батаљон 524. гренадирског пука).

У духу ове директиве операција је била прекинута, а јединице повучене ради извршавања других задатака. Врховна команда Вермахта одобрила је 30. августа да се напусти упориште Дебар, а да се јединице 21. корпуса припреме за предетојеће догађаје око испадања Бугарске из Хитлеровске коалиције.⁵⁰

После разоружавања четника у Поречу, 1. косовско-метохијска бригада кренула је за Косово. Међутим, њој је нешто касније наређено да се врати на бродско-прилепско подручје. У покрету за тај рејон бригада је у току 30. и 31. августа водила борбу са балистичким снагама код с. Блаце и с. Гургулинци (код Тетова). Најпре су је напале јаке балистичке снаге код Блаца, али нису успеле да овладају селом. Бригада је у току ноћи 30/31. августа продужила покрет преко Суве горе за с. Гургулинци. Ту је она разбила балисте и принудила их да у неред у одступе за Тетово.⁵²

Из изнетог се види да су предузете мере војно-политичког руководства после Првог заседања АСНОМ-а имале снажног одјека код македонског народа и народности. Само за месец дана формирано је неколико нових бригада и одреда и 41. дивизија (прва дивизија у Македонији). Јединице су на свим подручјима Македоније испољиле велику активност и преко изведених акција и борби калили су се нови уз старе борце, што ће имати одраза у њиховој борбеној спремности у операцијама за коначно ослобођење Македоније. Скоро у сваком селу и насељеном месту формиран су били НО одбори и масовне антифашистичке организације, тако да је власт, скоро у целини, била у рукама тих органа. У овом периоду раздвојена је и подељена надлежност између оперативних команди и војнотериторијалних и позадинских органа и јединица, што је умногоме олакшало командовање јединицама и њиховој покретљивости. Са друге стране, војнотериторијалне команде су имале велику улогу у мобилизацији људства за оперативне јединице, њиховом снабдевању животним и другим потребама и у обезбеђењу слободне и друге територије. Све то је утицало на учвршћење и јачање јединица, што ће бити од велике важности за предстојеће задатке у завршним операцијама.

51) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-314, ф. 663/1403-63; Т-311, ф. 192/621-625, 712-722, 777-780; Т-314, ф. 664/542-43, 544-551, 555, 558, 562, 564, 571, 574, 576, 582, 594, 597, 586, 600, 636.

52) Поменута брошура: »Народноослободилачка борба у Македонији - чланци и документи, чланак генерала Петра Брајовића, стр. 83.

ДЕЈСТВА НА КОМУНИКАЦИЈАМА ОД 1. ДО 7. СЕПТЕМБРА 1944.
ОПЕРАЦИЈА »РЕТВИК« (НЕДЕЉА ПАЦОВА)

У ситуацији када су Немци почели да врше померање својих снага из Грчке и Албаније ради појачања своје одбране у јужном Банату и одбране Београда и источне Србије, врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито водио је разговоре у Казерти и Напуљу - од 6. до 14. августа, са савезничким командантима Средоземља, са генералом Хенријем Вилсоном и са примијером Велике Британије Винстоном Черчиллом.⁵³

Генерал Вилсон предложио је маршалу Титу план за заједничка дејства савезничких Балканских ваздухопловних снага (зване БАФ) са јединицама НОВ и ПОЈ на оне комуникације у Југославији које су биле од виталне важности за немачке оружане снаге. Према том предлогу (од 11. августа), као главни објекти за напад били су одређене железничке пруге: Љубљана - Београд, комуникација и железничка магистрала Београд - Ниш - Скопље - Солун и Београд - Ниш - Софија, саобраћај на Дунаву и путна и железничка мрежа, која из долине Саве излази ка Јадранском мору.

Ова комбинована савезничка (Англо-америчка-југословенска) операција - звана »РетвикжО^чук-Недеља пацова), била је предвиђена да се изведе од 1. до 7. септембра 1944. године. Тачније, требало је да траје 7 дана и 8 ноћи на тај начин што би авиони БАФ-а дејствовали преко дана, а јединице НОВ и ПОЈ преко ноћи. Циљ је био да се парализује непријатељски саобраћај на главним комуникацијама у Југославији и да се успори планско повлачење немачких снага из Грчке и Албаније преко Југославије, а и кретање немачких јединица у Југославији.

У нацрту плана, који је до 11. августа разрадио у Барију Штаб БАФ-а и позадински Штаб британске војне мисije при Врховном штабу НОВ и ПОЈ, било је предвиђено дејство свих 12 корпуса НОВЈ, затим јединица Четврте оперативне зоне НОВЈ (Словенија), главних штабова Македоније, Србије и Војводине. Дејства су требала да отпочну истовремено на 27 комуникација (16 путних, 20 железничких и једна речна) у целој земљи. Поред тога, била су

53) Зборник докумената, том IV, књ. 28, док. 114 и књ. 29, док. 1; Черчил: Други светски рат, Београд 1964, књ. 6, стр. 82-89; Милован Целебшић: Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године, Војноиздавачки гласник бр. 3/1970, стр. 9.

предвиђена и дејства на комуникацијама у Црној Гори и Босни и Херцеговини ако непријатељ покуша да отвори неке од њих које су у то време биле под пуном контролом јединица НОВЈ. Сви главни штабови и поменуте јединице добили су шифроване називе, а био је одређен и начин за одржавање везе ради координације дејстава са БАФ-ом. Поред тога, било је разрађено дејство савезничке авијације на исте комуникације. Према степену важности и приоритету,⁵⁴ све комуникације су биле подељене у четири категорије.

Пошто је Врховни командант НОВ и ПОЈ у основи прихватио предлог за заједничка дејства, по повратку на Вис издао је 17. августа директиву главним штабовима и штабовима корпуса, остављајући им пуну иницијативу за дејство и за поделу комуникација према моменталном распореду јединица. Директивом је било предвиђено да напад на комуникације почне ноћу 31. августа и да непрекидно траје до 7. септембра.⁵⁵

У Главни штаб Македоније директива је стигла 22. августа. Он ју је разрадио према тадашњем распореду јединица, али је директиву проширио на целу територију Македоније. Јединицама је поставио следеће задатке:

- да Штаб 2. оперативне зоне остави једну бригаду из састава 41. дивизије у Тиквешу (9. македонска бригада) са задатком: да руши железничку пругу Ђевђелија - Велес и онеспособи је за употребу; да очисти Бошавију (подручје дуж реке Бошове од Мрежичког према Демир-капији) од непријатељских снага и да у погодном моменту ослободи Кавадарце и Неготино и да организује сталне диверзантске групе за рушење на поменутој прузи. Остале две бригаде (2. и 10. бригада) 41. дивизије да се пребаце на пл. Мукос (северно од Прилепа) са задатком да развију снажне нападе на железничку пругу Прилеп - с. Богомила, да поруше жел. тунел на Бабуни, а да потом продуже дејства ради онеспособљавања пруге за саобраћај и да у погодном моменту дивизија овлада Прилепом. Штаб зоне је обавештен да ће се део Главног штаба, око 1. септембра, пребацити југозападније од Велеса, одакле ће јаким снагама дејствовати на подручју Скопље - Велес - пл. Бабуна.

54) Зборник докумената, том IV, књ. 29, док. 1, том X, књ. 1, док. 26, 40, 41, 50; Архив ВИИ, к. 1466/Б, док. 1/1; Милован Целебџић, наведени чланак.

55) Архив ВИИ, к. 15, док. 11-16/1 и к. 211, док. 54/7; Милован Целебџић, наведени чланак.

Петој македонској бригади је наређено да руши комуникацију и жел. пругу с. Чашка - Велес.⁵⁶⁾

- да 1. македонска бригада поруши друм и жел. пругу Струга - Кичево - Гостивар и да је избаци из употребе за дужи период; а даноноћно врши нападе на подручју Дебарца и да поруши на погодним местима комуникације: Струга - Дебар - Гостивар и Дебар - Кичево. При томе тежити да се одбију сви покушаји непријатеља усмерени за ослобођење ових комуникација. На крају је наређено да бригада у погодном моменту овлада Кичевом и Дебром.⁵⁷⁾

- да 3. македонска бригада усмери своја дејства на рушењу жел. пруге Скопље - Велес; 11. македонска и 12. прешевска бригада да продуже са рушењем жел. пруге и друма Куманово - Врање и Куманово - Крива Паланка; 4. македонска бригада, Плачковички, Струмички и Малешевски одреди да продуже са дејствима и рушењем комуникација у долини Брегалнице.

Претходна дејства, према плану, почела су нешто раније (28. августа) нападом 1. македонске бригаде на жел. пругу Струга - Кичево коју су јединице порушиле на дужини од 3 км и прекинули на шест места. У овој акцији је учествовало и око 1.000 сељака из Дебарца. У акцијама од 28. августа до 2. септембра, поред пруге, биле су порушене и жел. станице: Сливово, Пресека и Ботун, дигнути у ваздух жел. мостови код с. Мешеишта и с. Песочана и друмски мостови код е. Ботуна, с. Мелничана и с. Могорче. Овим акцијама, жел. пруга Струга - Кичево није била оспособљена за саобраћај све до краја рата.

Настављајући своја дејства, 1. македонска бригада је изненада напала 1. септембра Кичево и успела да врло брзо овлада градом. Међутим, због јаког притиска балистичких снага са правца с. Другова, које су напале јединице бригаде с леђа, она је била присиљена да се доста неорганизовано повуче из Кичева за Дебарца, уз губитке од 9 мртвих и 15 рањених, док је непријатељ претрпео знатно веће губитке који нису утврђени. Повлачећи се за Дебарца, бригада је успут напала немачка обезбеђења код жел. станице Пресека, с. Сливова и с. Ботуна, протерала их и нанела им губитке од 8 мртвих и 3 заробљена. Бригада је имала 3 мртва и 3 рањена. Заплењено је: 1 минобацач, 7 митраљеза и пушкомитраљеза, 4 аутомата, 30 пушака, до-

56) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 18.

57) Исто, док. 24.

ста муниције, одеће, обуће и друге ратне опреме. Она је 2. септембра порушила тт линију на комуникацији Струга - Кичево на дужини око 20 км, а на комуникацији Дебар - Гостивар разрушила један гвоздени мост.⁵⁸⁾

У спровођењу планираних акција на комуникацијама у долини Вардара догодило се то да су се оне поклопиле са упућивањем првих јединица из састава Групе армија »Е« (ГАЕ) овим правцем.

Прва крупнија немачка јединица која је из рејона Ларисе (Грчка) кренула на север била је 4. СС полицијска оклопно гренадирека дивизија (из састава 91. армијског корпуса). Задатак јој је био да предузме и поседне што пре железничку пругу Ђевђелија - Скопље, да учврсти немачке положаје у Скопљу и да буде спремна за брз продор у Бугарску (под шифром »Hundeshohn« - Кучкин син). Њена прва пуковска група стигла је у Скопље 29. августа, док су ее њене друге јединице, преузимајући железничку пругу од деморалисаних бугарских етапних јединица, кретале железницом и аутомобилским транспортом на север према Скопљу.

Пошто је 4. СС дивизија 4. септембра добила нови задатак - да се пребаци у Банат, из рејона Атине кренула је 11. ваздухопловна пешадијска дивизија (из састава 68. армијског корпуса), којој је као заштитница био придат 18. СС полицијски пук (без једног батаљона). Она је требало да преузме задатке 4. СС полицијске дивизије: обезбеђење саобраћаја на магистрали Ђевђелија - Скопље; разоружавање бугарских јединица у Македонији на дати знак »Јудас« (Јуда) и да делом снага поседне југословенско-бугарску границу и затвори правце који од границе избијају у долину Вардара.

Треба истаћи и то да су немачке команде, преко своје радио-извиђачке службе, откриле Титову наредбу о задатцима са савезничком авијацијом на комуникацијама у Југославији, обавестивши о томе све своје јединице.⁵⁹⁾

У дејствима која су уследила у долини Вардара биле су ангажоване следеће бригаде: 9. бригада на делу кому-

58) Исто, док. 24, 28, 33; Архив ВИИ, књига депеша, к. 234, док. 9-21/1.

59) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 180/960,967,970-974, ф. 192/982-983, ф. 183/181, ф. 187/331; Томо Ристовски: Диверзантските дејствија против германската група армија »Е« во долината на Вардар, Гласник, бр. 2, Скопје 1975.

никације Неготино - Ђевђелија; 2. и 10. бригада на жел. пругу Велес - Прилеп; 3. бригада на делу пруге између Велеса и с. Зеленикова (код Скопља).

Већ 28. августа једна диверзантска група Велешког партизанског одреда »Трајче Петкановски« минирала је део жел. пруге Велес - Скопље (код Башиног Села). На минирани део пруге наишао је транспортни воз, те су локомотива и 6 вагона искочили из шина. Пруга је била порушена у дужини од 60 метара. У близини жел. станице Милетково (северно од Ђевђелије) друга немачка композиција наишла је 29. августа на постављену мину на мосту, при чему су локомотива и 7 вагона били уништени, а пруга порушена на дужини од 20 метара.

При пребацивању 10. бригаде из с. Шешкова преко с. Мрамора на прилепски терен ради учешћа у операцији »Ретвик«, она је поставила заседу с обе стране пута између с. Ракле и с. Топлице и извршила је изненадни напад на немачку колону. При томе је уништила 4 тенка, 2 блиндирана аутомобила, више камиона и мотоцикла; заробила је 10 Немаца и запленила 1 топ. 2 блиндирана аутомобила, 3 радио-станице и други ратни материјал. Непријатељски губици, који су били осетни, нису утврђени.⁶⁰⁾

Ове акције немачке команде су оцениле као заостравање герилске ситуације у Македонији. А како су били открили планирану операцију на комуникацијама, оне су у својим извештајима истицали да убудуће треба рачунати са још јачим заостравањем герилске ситуације.⁶¹⁾

Само у току 1. септембра извршене су три диверзије: 3. бригада разрушила је жел. пругу код Зеленикова; 9. бригада код жел. станице Дубраве порушила мост и жел. пругу на неколико места. Ове и претходне диверзије створиле су поремећај у саобраћају тако да је јужније од Ђевђелије дошло до гомилања 29 немачких возова; жел. пруга је до 3. септембра била ван саобраћаја и експлоатације; успорен је покрет 4. СС полицијске дивизије, тако да је она била принуђена да неке своје делове искрцава пре времена.⁶²⁾

60) Томо Ристовски, наведени чланак, стр. 84-85; Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 183/181, ф. 187/331, ф. 192/985-986, 1028-1030; Архив ВИИ, к. 234, док. 20-42/1; Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 118, стр. 231.

61) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 192/1114-1115.

62) Исто, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/12-18, 22-31, 51-53, 61-62; ф. 191/000039-71; НАВ-Н-Т-77, ф. 1297/000750.

Највећи успех су постигле 2. и 10. бригада (1. и 2. септембра) на жел. прузи Прилеп - Велес када су разрушиле жел. тунел и мост код с. Согле, жел. тунел на Бабуни, заузеле и запалиле неколико жел. станица и порушиле пругу на више места.⁶³ Рушење је било тако темељито извршено да је пруга Прилеп - Велес све до краја рата била избачена из саобраћаја, што је наметнуло велике тешкоће немачким командама у пребацивању енага и материјала оних јединица које су се из Албаније и Грчке повлачиле преко Битоља, Прилепа и Велеса. Те јединице су биле принуђене да користе само сувоземну комуникацију Битољ - Прилеп - Велес.

Поводом тако бројних, за кратко време, изведених акција, један високи немачки официр Команде Југоистока записао је у својим забелешкама за реферисање елдедеће: »Диверзије се спроводе систематски на свим пругама у Македонији, да би се Немцима пресекли сви путеви за дотур и да би им се спречило повлачење које се очекује. Најтеже је погођена жел. пруга Скопље - Велес и Велес - Прилеп. 'Банде' (читај партизанске јединице) пребацију своје снаге и на главне комуникације«.

Команда Југоистока је у то време известила Врховну команду Вермахта »да је герилска ситуација у Македонији заоштрена, нарочито североисточно од Куманова и у јужној Македонији. Обе герилске групе имају задатак да стално разарају саобраћајне везе и индустријске погоне. У вези с тим оне појачавају саботаже и препаде на руднике. Треба рачунати са даљим заоштравањем герилске ситуације«.

О великој активности партизанских јединица на комуникацијама у Македонији говори се у многобројним извештајима разних команди. У њима се подвлачи опасност која прети транспортовању јединица и материјала. У оба вештајним подацима Команде Југоистока истиче се да је борбена вредност партизанских јединица висока, а руковођење вешто. И да стални прилив добровољаца из редова становништва упућује на закључак да оно у свему потпомаже јединице НОВ Македоније.⁶⁴

Користећи почетно изненађење и несналажење немачких јединица и команди да брзо организују обезбеђе-

63) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 18; Архив ВИИ, к. 234, док. 11-27/1, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/57-59, 74-75, 80.

64) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/144-145, 393-394, ф. 192/1114-1115; НАВ-Н-Т-501, ф. 267/193-194.

ње и оправку жел. пруге Скопље - Ђевђелија, 3. и 9. бригада су следећих дана још интензивније усмериле своја дејства на жел. пругу.

У току ноћи 4/5. септембра 3. бригада је извршила неколико већих диверзантних акција на делу пруге Велес - Зелениково. При томе је срушила тунел код Кожле, оштетила жел. станицу Влахчани (Рајко Жинзифов), јужно од станице дигла у ваздух мост (дуг око 6 м); специјални инжињеријски воз, који су Немци упутили да поправи објекте на жел. станици, заустављен је због експлозије мине, а помоћни воз, који је из Скопља кренуо са немачким јединицама ради интервенције, искочио је из шина, те је нападнут од једног батаљона 3. бригаде. При томе су непријатељу нанети велики губици, који услед мрака нису могли бити утврђени. На тако оштећеној прузи Велес - Скопље дошло је до дуготрајнијег прекида саобраћаја.⁶⁵¹

Северно од Ђевђелије минирана је 4. септембра пруга, при чему је исклизнула из шина локомотива са 6 вагона, а пруга порушена у дужини од 60 метара. После два дана (6. септембра) порушен је мост на деоници пруге Градско - Велес и неколико мањих мостова на друму, а 7. септембра је поново минирана жел. пруга северније од Велеса.

Пета македонска бригада је 6. септембра ушла у Градско и порушила 6 мостова на прузи и путу Градско - Велес (сада Титов Велес).

У периоду од 13 до 15. септембра 3. и 9. бригада су извршиле нова бројна рушења на прузи Ђевђелија - Скопље због чега је саобраћај био прекидан по неколико и више часова. Немачки извори тврде да је жел. пруга између Велеса и Ђевђелије 15. септембра била разрушена на 45 места.⁶⁶¹

Према извештају начелника за транспорт немачке команде Југоистока, ове диверзије су изазвале честе прекиде саобраћаја, а од 5. до 10. септембра био је трајни прекид пруге. Командант Југоистока, ценећи тешке последице застоја саобраћаја на главној саобраћајници Солун - Скопље, 7. септембра је наредио Команди »ГАЕ« да се предузму хитне мере за довођење у исправно стање ове

65) Зборник докумената, том VII, књ. 4, фок. 35, 41; Архив ВИИ, Микротека НАВ-Н-Т-311, ф. 193/234-235.

66) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/597-599, 639, ф. 181/816; Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 41; Архив ВИИ, к. 234, док. 10-6/1.

магистрале. С тим циљем што пре упутити пионирски батаљон 11. ваздухопловне пешадијске дивизије, који обезбедити са довољно пешадије.

У вези с тим, команда »ГАЕ« хитно је упутила 11. пионирски батаљон у рејон Градско - Велес ојачавши га пешадијским деловима. Батаљону је наређено да нарочито заштити жел. мост јужно од Ђевђелије.⁶⁷⁾

После тога су Немци за кратко време концентрисали доста велике и разнородне јединице по специјалности (пешадијске, инжињеријске и др.). Поред делова 4. СС полицијске оклопне дивизије (3. батаљон 7. СС пука), који је одмах посео жел. пругу, 11. дивизија је у самом покрету преузимала обезбеђење (са 3. батаљоном 22. пука), а нешто касније (после 15. септембра) снаге за обезбеђење пруге су биле појачане још и са: 22. батаљоном 999. пука и 1. батаљоном 524. пука, са деловима рударског батаљона Југоистока (који је до тада обезбеђивао руднике у Македонији) и 2. војнограђевинским одредом.⁶⁸⁾ И јединице које су се транспортовале из Грчке у Југославију биле су дужне да се и саме обезбеђују у току превожења. Поред ових јединица за обезбеђење пруге стигле су на овај сектор и специјалне јединице за поправку и експлоатацију пруге (пионирске, инжињеријске и машинске железничке јединице).

Са таквим појачавањем снага немачке команде су успеле да донекле поправе своју транспортну ситуацију на жел. прузи Ђевђелија - Скопље. Прекинути саобраћај на деоници Велес - Скопље (око 5. септембра) обновљен је негде око 10. септембра.

На комуникацији Куманово - Бујановад дејствовале су 11. македонска (Кумановска) и 12. прешевска бригада. У току ноћи 30/31. августа 11. бригада је, према наређењу Главног штаба Македоније, извршила напад на жел. станицу »Глишић« и жел. пругу, где је било 50 - 60 бугарских војника. Спаљена је жел. станица и разрушено 8 скретница према Куманову и Прешеву; у рејону станице разрушена је пруга у дужини од 150 метара и епаљене 1 локомотива и 3 вагона. Продужавајући своја дејства бригада

67) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/306-307, 294, ф. 182/620-780.

68) Исто, ф. 181/856; ф. 188/597-598; Томо Ристовски, наведени чланак (смена обезбеђења жел. пруге Скопје - Ђевђелија између 4. СС дивизије и 11. дивизије извршена је 10/11. септембра - где су се и даље задржале неке јединице 4. СС дивизије у извршавању тог задатка).

је 5. септембра напала бугарски гарнизон код Страцина (на комуникацији Куманово - Крива Паланка). Јединице су упале у ровове и бункере, где је непријатељ на делу положио пружао жилав отпор. Заробљено је 8 војника, а погинула су 2 официра и око 30 војника. Заплењено је 4 митраљеза и један пушкомитралез. Настављајући са дејствима бригада је 8. септембра овладала Беровом (касније су га немачке јединице повратиле), а 9. септембра и Кратовом, где је заробљено преко 50 бугарских војника, полицајаца и *контрачетишка*. На страни непријатеља било је доста жртава које нису утврђене.

На путу Куманово - Бујановац 12. прешевска бригада је 5. септембра напала из заседе један бугарски коњички ескадрон и колону од око 20 немачких камиона. Под притиском тенкова и борних кола, који су касније наишли бригада се повукла. Заробила је 8 непријатељских војника и полицајаца.⁶⁹

За све време, савезнички авиони су врло активно нападали немачке железничке и путне транспорте на територији Македоније, посебно на комуникацијској магистрала: Солун - Ђевђелија - Градско - Велес и Скопље - Куманово - Врање - Ниш, и Скопље - Качаник - Приштина. При томе су нанели велику штету транспортним возовима и дезорганизовали саобраћај.

Овим појачаним дејствима и акцијама у августу и почетком септембра јединице НОВ Македоније успеле су, поред осталог, да у потпуности дезорганизују власт у Македонији. Наведеним дејствима и борбама јединице су успешно извршиле постављени задатак Врховног команданта НОВ и ПОЈ у планираној операцији дуж комуникација и умногоме пореметили саобраћај и на главној магистрала и на осталим железничким и путним комуникацијама, чиме је било успорено пребацивање снага и материјала из Грчке у Југославију. Ово ће касније признати и командант генерал-пуковник Лер.

Дејства јединица НОВЈ на комуникацијама стално су актуелизирана новим наредбама и инструкцијама, тако да ће се она продужити и у наредном периоду. У првој половини септембра (12. септембра) врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито упутио је специјалну поруку Главном штабу Македоније, у којој се каже: »Од свих јединица тражим максимално развијање иницијативе,

69) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 25, 29, 36, 37, 38, и 45.

офанзивни полет, све јаче уништавање комуникација, заузимање важних чворова, градова и других упоришта. Од Вас тражим да не дозволите Нијемцима организовано повлачење и извлачење оружја из наше земље»⁷⁰.

БОРБЕ СА БУГАРСКИМ ЈЕДИНИЦАМА НА
БИТОЉСКО-ПРЕСПАНСКОМ ПОДРУЧЈУ ПОЧЕТКОМ
СЕПТЕМБРА 1944. И ОСЛОБОЂЕЊЕ КРУШЕВА

У духу наређења Главног штаба Македоније 7. македонска бригада је кренула 2. септембра из с. Германа (Егејска Македонија - близу југословенско-грчке границе) на марш за нашу територију. Преко пл. Баба и пл. Пелистер бригада је избила у с. Маловиште и е. Магарево (код Битоља) одушевљено дочекана од народа. Успут је примила у своје редове нове борце. У међувремену је формиран и Битољско-препански одред, који је упућен да дејствује на комуникацији Лерин - Битол у координацији са баталоном »Гочек«, који је дејствовао на подручју Лерина.

Пошто су примећена извеена померања бугарских јединица на граници и из охридског и преспанског гарнизона (припреме за извлачење из Македоније), одлучено је да се 7. бригада хитно упути у рејон Преспанског језера ради ликвидирања 11. граничног одсека. Она је кренула из рејона с. Магарева ноћу 4/5. септембра и избила у с. Покрвеник. Око подне 5. септембра је примећена једна бугарска колона у рејону Сир Хана (код Отешева), где је упућена претходница бригаде (2. батаљон), која је заробила 36 бугарских војника са једним официром. Падом мрака бригада је напала граничну јединицу у с. Стење (јужније од Отешева), где је заробила око 20 бугарских војника, али је главнина граничне чете успела да се непримећено извуче источним падинама пл. Галичице. У седишту чете у Стењу заплењено је: 45 пушака, 2 минобацача, 2 митраљеџа, складиште опреме и хране са доста прехрамбених артикала. Овом борбом је бригада, у ствари, разбила и последње граничне јединице бугарске 15. окупаторске дивизије.

Истог дана је 3. батаљон бугарског 55. пука кренуо из Реена преко с. Бела Црква за с. Стење, ради прихвата поменутих граничне чете. Бугарски батаљон наишао је на заштитницу 7. бригаде (3. батаљон) која се под јачим при-

70) Архив ВИИ, к. 234, док. 20-5/1.

тиском почела постепено повлачити, да би је источно од с. Лесколца прихватио 2. батаљон 7. бригаде. Тада је убачен у борбу и 1. батаљон. Непријатељ је предузео хитно извлачење из борбе, те су 2. и 3. батаљон 7. бригаде предузели гоњење. Настала је борба прса у прса, у којој је непријатељ имао око 15 мртвих и 30 заробљених. Заплењено је преко 50 пушака, 2 минобацача, 4 митраљеза, 3 пушкомитраљеза, муниција и друга ратна опрема. Бригада је имала: 3 мртва и 5 рањених. Од заплењеног тешког пешадијског оружја бригада је формирала пратећи батаљон.

У међувремену је примећено да се бугарски окупатор ужурбано припрема за извлачење снага из Охрида и Ресна за Битољ. Међутим, 3. батаљон из Ресна није сачекао снаге 55. пука из Охрида, већ је преко северних падина Пелистера са остацима 11. граничног одсека ступио у везу са деловима 54. пеш. пука из Битсхља и заједно су предузели одступање преко Црне реке за Кавадарце да би избегли разоружање у Битољу. Међутим, њих су касније разоружале јединице 41. дивизије НОВЈ.

Седмог септембра бригада је предузела марш правцем с Покрвеник - с. Грнчари, где у току дана води борбу са деловима бугарског 55. пука из Охрида. Била је разбијена заштитница пука код с. Подмочана, а остале снаге су продужиле са маршем за Битољ.⁷¹

Поред ових дејстава дуж комуникација, јединице НОВ Македоније нападале су и на мање непријатељске гарнизоне. Крушевски партизански одред (у то време је бројао око 400 бораца) је 2. септембра код с. Дивљаци (близу Крушева) разоружао посаду бугарске граничне карауле и запленио 98 пушака и другу ратну опрему, а потом продужио покрет за Крушево, које је непријатељ напустио, и ушао у град заједно са 6. македонском бригадом, да би одмах после тога прерастао у Крушевску бригаду. Прва косовско-метохијска бригада, која се 30. августа пребацила на територију под бугарском окупацијом, напала је 6. септембра бугарски 10. гранични одсек код Македонског Брода и после жестоке борбе ослободила град, заробивши при томе око 100 бугарских војника. Јединице Четврте оперативне зоне ослободиле су 8. септембра Дебар.⁷²

71) Архив ВИИ, к. 1364, док. 2-3/2; к. 1316, док. 1-8/5 (операцијски дневник 7. бригаде); к. 1308, док. 8/8.

72) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 12,30,46; Архив ВИИ, к. 234, док. 9-26/1.

ИСПАДАЊЕ БУГАРСКЕ ИЗ ХИТЛЕРОВСКЕ КОАЛИЦИЈЕ

Почетком септембра 1944. одиграо се још један крупан догађај који је умногоме пореметио немачке планове на Балкану. Из Хитлеровске коалиције испао је још један сателит - Бугарска. Бугарске окупационе трупе су за све време рата - од 1941. до 9. септембра 1944. године, биле јак ослонац немачком Вермахту, јер су гушећи народноослободилачке покрете у југоисточном Балкану (територија југоисточне Србије, Вардарске Македоније, Егејске Македоније, западне Тракије и Бугарске) представљале јакو залеђе и ослонац немачким снагама у Југославији и Грчкој. Пошто су бугарске фашистичке трупе идеолошки припадале Антикоминтерна пакту, оне су својим ангажовањем на окупираним подручјима испољиле велику бруталност над припадницима народноослободилачког покрета и над народима у целини, у наведеним крајевима, због чега је Хитлер имао велико поверење у бугарског сателита. Наоружавао га је најсавременијим наоружањем, јер је он замешивао немачке дивизије потребне за друге фронтове.

Како су се јединице Црвене армије приближавале границама Бугарске и будући да су савезници напредовали на Западном фронту, бугарски владајући кругови су били принуђени да траже излаз из тешке ситуације која је земљу водила у нову катастрофу. Бугарским властодршцима било је јасно да је слом Хитлеровске коалиције неминовност. Непокојство је обузело целу земљу. . . . Покрет отпора се ширио. . . . Економско стање у земљи било је све теже. . . . Владајућој класи је измицало тло испод ногу, те је, притиснута спољном и унутрашњом ситуацијом, покушала да променом владе очува своје позиције.

Првог јуна 1944. образован је нови кабинет са Иваном Багарјановим на челу. У приступном говору који је одржао преко радија нови председник бугарске владе није споменуо ни Немачку ни савез с њом. Обраћајући се бугарском народу нагласио је: » . . . Учврстимо своје редове да бисмо истрајали у борби да бисмо живели у новом, правичнијем свету!« Да би придобио народ, прокламовао је програм о социјалној и аграрној реформи и не помишљајући, разуме се, на његово остварење.⁷³¹

73) Боро Митровски, др Венцеслав Глишић, Томо Ристовски: Бугарска војска у Југославији 1941 - 1945 (у даљем тексту: Бугарска војска у Југославији), Београд, 1971, стр. 189.

Иако је било потпуно јасно да Немачка не може спречити нити изменити ток догађаја који су је водили немичносној и брзој капитулацији, Багарјановљева влада и владајући кругови у Бугарској још су се надали да ће због супротности интереса Совјетског Савеза, с једне стране, и Велике Британије и САД, с друге стране, доћи до расцепа између савезника и да ће Немачка тако наћи излаз из тешке ситуације. Зато је Бугарјанов процењивао да Бугарска још неко време може да остане верна Немачкој, па ће лавирати све док се он не увери у то да Немачка и стратегијски и политички губи рат. Због тога је влада Бугарске продужила да помаже Немачкој, а одбила је захтев совјетске владе од 12. августа 1944. да прекине дипломатске односе с Немачком. Ни према Југославији она није изменила став. Иако је, на пример, Министарски савет Бугарске још 25. јуна 1944. донео одлуку о повлачењу бугарског 1. окупационог корпуса из Србије, корпус није повучен до краја августа.

Таква политика, међутим, није сметала бугарској влади да *истовремено успостави и* одржава везе *и* еа англоамеричким представницима у Турској и Каиру и да тражи преговоре ради склапања примирја (Бугарска је била у ратном стању са Великом Британијом и САД). Али на преговорима се неће постићи никакав успех.

Крајем августа јединице Црвене армије избијају на румунско-бугарску границу у Добруци. Влада Багарјанова, бојећи се да совјетске трупе не пређу бугарску границу, употребила је свој последњи адут - објавила је »строгу неутралност« Бугарске у односу на рат између Немачке и Совјетског Савеза. О томе је 26. августа обавестила обе владе нагласивши да је бугарска влада наредила да се разоружају немачке јединице које су из Румуније прелазиле у Бугарску. Међутим, *и* то је био само маневар бугарске владе, јер немачке трупе нису разоружавне, већ су преко бугарске територије под пуним наоружањем надирале у Југославију, користећи се при томе бугарским железничким транспортом. Због таквих поступака и такве »неутралности«, совјетска влада је 30. августа упутила бугарској влади зврло оштру ноту. Упркос протесту, влада Муравијева (образована 2. септембра 1944. године), поново је објавила »строгу неутралност« Бугареке, а практично продужила политику својих претходника. Ни влада Муравијева није прекинула дипломатске односе с Немачком.

У таквој ситуацији совјетска влада је одлучила да прекине дипломатске маневре бугарске владе и 5. септембра 1944. прекида дипломатске односе са Бугарском и објављује јој рат. Влада Муравијева је одмах реаговала и у ноћи између 5. и 6. септембра је обавестила совјетску амбасаду у Софији да Бугарска прекида дипломатске односе с Немачком и замолила је совјетску владу за примирје. Пошто је Совјетски Савез одбио молбу за примирје, бугарска влада је 8. септембра објавила рат Немачкој. Ратно стање против Немачке ступило је на снагу 8. септембра у 18 часова.⁷⁴

НЕМАЧКА ПРОЦЕНА СИТУАЦИЈЕ НА БАЛКАНУ

Немачка влада и Врховна команда Вермахта биле су у току збивања у Бугарској несигурне у свог савезника. Кроз немачку документацију такве процене се сусрећу још у јулу 1944. године. У њима се наговештава командама корпуса и вишим командама да Бугарска постаје »несигурни партнер« и да се очекује њено испадање из коалиције, те да се у вези с тим врше припреме за такву ситуацију.

Седамнаестог августа 1944. командант Југоистока Вајкс доставио је Врховној команди Вермахта своју процену ситуације на подручју Југоистока. У њој се истиче да ће Бугарска, под све снажнијим притиском западних савезника, напуетити савезништво са Немачком. Као последица тога, дошло би до повлачења 1. бугарског окупационог корпуса из Србије и 7. дивизије из Грчке. Поред тога, оцењује се у извештају да ће се Бугарска из политичких разлога одрећи добивених територија Македоније и Тракије, чиме би настало и повлачење бугарске 5. армије из Македоније и 2. окупационог корпуса из Грчке.

У вези са таквом проценом ситуације предлаже се Врховној команди да се припреме, у прво време, немачке три дивизије, које би смениле бугарске трупе у Србији, Македонији и Тракији, као и шест батаљона и друге нежелезничке јединице ради запоседања и обезбеђења саобраћајног коридора: Лејековац - Скопље - Ђевђелија.⁷⁵

Неколико дана касније - 24. августа, у присуству фон Вајкса, Јодла и Верлимонта, Хитлер је у свом излагању о

74) Иста књига, стр. 224-226.

75) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 286/67-69.

политичкој ситуацији на Балкану и о начину вођења борбе на територији Југоистока истакао да су Дарданели најважнији циљ Совјетског Савеза на Балкану. Према томе, истакао је Хитлер, ширење совјетског утицаја над Бугарском и Румунијом, чак и њихова окупација служило би Русима као потез за стварање комунистичке позадине, потребне за остварење поменутог циља. Према Хитлеровој процени Британци неће пасивно да се држе према тим намерама Совјета. Британија би могла раније да запоседне део Балкана, као на пример Грчку, али то није учинила из политичких разлога према Совјетском Савезу. У Хитлеровом излагању било је, исто тако, истакнуто да ће Британци бити присиљени да ускоро предузму иницијативу у Егејском мору или пак у Грчкој да би заштитили своје морске путеве у Средоземљу.⁷⁶⁾

На основу такве процене ситуације донети су закључци за одбрану и евакуацију појединих острва у Грчкој, где се очекивало искрцавање Британаца.

Команда Југоистока је 26. августа известила Врховну команду Вермахта да би развој ситуације у Бугарској могао принудити руководство Југоистока да у најскорије време стави под своју контролу Скопље и жел. пругу Грделица - Скопље - Бевђелија. У том случају, задатак немачког команданта оружаних снага у Македонији био би да по сваку цену сачува саобраћајни чвор Скопље све до пристизања нових немачких снага.⁷⁷⁾

Четвртог септембра је одржано у команди Југоистока у Београду саветовање, на коме је истакнуто:

а) За ситуацију на Балкану: да је источни фронт стабилизован изузев јужног крила, где *после* издаје Румуније, остаје велика непосредна бреша. Ако Руси искористе овај погодан моменат у датој ситуацији, могу бити угрожени дубоки бок и позадина Групе армија »Ф« (подручје команде Југоистока);

б) Између западних савезника и Совјетског Савеза: да је приметна закулисна борба за превласт на Балкану, коју ће у датом моменту искористити немачка дипломатија. На територији Грчке и бивше Југославије у оштрој форми се сударају интереси западних савезника и Совјетског Савеза.

76) Исто, НАВ-Н-Т-311, ф. 192/813-815.

77) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 191/618-619.

У таквој ситуацији, истакнуто је на саветовању, требало би у што већој мери да се пребацује тежиште операција из Грчке у Македонију и Србију. Сваки минут је од велике важности за пребацивање нових снага из јужног дела Грчке на нове територије.⁷⁸

Група армија »Е«, која се налазила у Грчкој и под командом заповедника Југоистока, ушла је на тај начин у састав источног фронта, који се протезао преко целе Европе са општим правцем север - југ. Али, између североисточног крила - у подручју Солуна - и делова снага 2. оклопне армије, који су се налазили у саставу источног фронта око Ниша и северније од њега, зјапила је празнина - рупа од неколико стотина километара (простор од Солуна до Ниша), преко које је непријатељ од западних граница могао за неколико часова да ее пробије до једине тако важне, комуникације, која је водила од југа на север - тј. железничке пруге Солун - Београд и да на тај начин угрози животни нерв Групе армија »Е« у Грчкој.⁷⁹

У то време, распоред снага Групе армија »Е« (»ГАЕ«) био је следећи:

- Команда Групе армија »Е« - Солун
- Команда 68. армијског корпуса - Атина
  - 11. ваздухопловна пешадијска дивизија - Атика
  - 117. ловачка дивизија - Пелопонез
  - 41. тврђавска дивизија - Пелопонез
- Команда 22. бугарског армијског корпуса - Јанина
  - 104. ловачка дивизија - западна Грчка
- Команда 91. армијског корпуса - северна Грчка
  - 4. СС полицијска оклопно-гренадирска дивизија - северна Грчка
- Команда утврђења Крит - Крит
  - 22. пешадијска дивизија - Крит
  - 31. тврђавска дивизија - Крит
- Команда Јужног Егеја - Родос
  - Јуришна дивизија - Родос
- Команда 21. брдског армијског корпуса - Тирана
  - 297. пешадијска дивизија - Албанија
  - 181. пешадијска дивизија - Црна Гора

Поред наведених виших штабова и већих јединица, је располагала и многобројним мањим јединицама - око 35-40 батаљона и око 100 батерија разног калибра артиље-

78) Исто, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/119-122.

79) Архив ВИИ, фонд Немачка, к. 71-а, док. 1/3-а.

ријског оружја, који су, међутим, били организовани за посадну улогу - одбрану обале, због чега је требало да се преформирају и припреме за одступни марш, тј. за повлачење.

Све те снаге бројале су око 35СМ00.000 људи.⁸⁰⁾ Оне су се, почев од септембра до средине новембра 1944. године, углавном, повлачиле преко Македоније на север, односно на северозапад са главним снагама долином Вардара. То је важно имати у виду при оцењивању успеха јединица НОВ Македоније.

На основу такве процене ситуације немачка влада и Врховна команда будно су пратиле догађаје у Бугарској и лавирање њене владе. Да је не би изазвала пре времена, Немачка је поступала врло опрезно. Настојала је да добије што више у времену како би извукла своје снаге које су се под притиском јединица Црвене армије повлачиле из Румуније преко Бугарске и како би се што боље груписале за одбрану у Југославији. Немачка се прибојавала брзог преласка Бугарске на страну Совјетског Савеза, јер би то довело у тешку ситуацију »ГАЕ« у Грчкој. Према немачкој процени, претила је опасност да се трупе Црвене армије споје са трупама НОВ и ПОЈ (на непосредној бреси о којој је било речи), да на тај начин пресеку одступницу тим снагама у Грчкој и да их онемогуће да се повежу са снагама у Југославији. Из тих разлога је немачка Врховна команда разрадила неколико варијаната, које је, у зависности од ситуације, требало применити против Бугарске. Ово се држало у највећој тајности и с тим је био упознат само најужи круг људи.

Немачка команда је посебну опасност видела у државној јединици бугарске 5. окупационе армије. У једној процени у Команди Југоистока од 5. септембра стоји да у садашњој ситуацији која се не може изменити, једини момент који би био тежак био би губитак генерала Стојанова (командант бугарске 5. окупационе армије - он је 2. септембра авионом одлетио из Скопља у Софију, где је смењен; заменио га је командант 14. дивизије генерал Попдимитров), који је потребан Македонији.

Ако Бугари искористе ову ситуацију да се 5. армија побуни против немачких трупа, онда ће природно

⁸⁰⁾ Бугарска војска у Југославији, стр. 192; Архив ВИИ, Микротепла, НАВ-Н-Т-311, ф. 188/593-594, ф. 193/187-195, 230-233, 253, 262-267, 289, 310.

веза север - југ једним ударцем бити прекинута. С обзиром на евакуацију из Грчке, одакле је требало што пре пребацили немачке снаге на североисток, могло би бити врло опасно.

Према подацима од 6. септембра, којима је располагала немачка команда, 5. армији је из Софије било наређено да одржава ред и мир у Македонији у сарадњи са немачким командама као и до тада и да се евентуално покушају Немада да армију разоружа она супротстави оружјем. Међутим, стајало је у том наређењу, ако би 5. армија услед спољних околности била присиљена да напусти Македонију, онда то треба да учини у сарадњи са немачким командама.

У немачком извештају од 7. септембра се подвлачи да још увек постоје пријатељски односи са 5. армијом и да Бугари остављају целокупно тешко наоружање и складишта са храном, које немачке јединице преузимају. Даље се извештава да су два батаљона у Велесу предала оружје немачкој команди и да је отпочела концентрација бугарских јединица у дивизијским гарнизонима.

Из тих се разлога према бугарским командама и јединицама поступао врло опрезно како се оне не би изазвале пре времена.⁸¹¹

Хитлер и војно-политичко руководство Немачке били су јако увређени и љути на поступке Бугарске, коју су сматрали својим највернијим савезником у другом светском рату. Због тога су предвидели и оштре репресивне мере против Бугара. Тако је 26. августа немачка Врховна команда пренела команди Југоистока Хитлерову директиву, да се нипошто не допусти да бугарске јединице разоружају немачке трупе у Бугарској нити оне које су се у Бугарску пребацивале из Румуније. »На такав покушај одговорити борбом до последњег човека и метка«, стајало је у директиви.

Као другу противмеру Хитлер је наредио: да се немачка 1. брдска дивизија прикупи за борбу око Ниша, а 4. СС полицијска оклопно-гренадирска око Скопља; моторизоване делове дивизија распоредити тако да у случају потребе могу изаћи на главну саобраћајницу и најбржим путем стићи до Софије. Команда Југоистока је обавештена да је немачким енагама у Бугарској наређено да буду у приправности и да се групишу ради што организованije

81) Вугарска војска у Југославији, стр. 192.

одбране у случају потребе. Предвиђено је да се окупирање Бугарске изврши под шифром »Hundeschon« (операција »Кучкин син«), Хитлеровом директивом се предвиђала и друга варијанта: на уговорени знак »Јудас« (»Издајник«; »Јуда«), разоружати бугарске снаге у Србији и Македонији. Била је издата и директива; уколико се из Бугарске не би могли извући сви материјални ресурси, предузети њихово уништавање на уговорени знак »Унтервелт« (»Пакао«), како они не би пали у руке Бугарима.

У вези с развојем ситуације у Бугарској, команда Југоистока је наредила *потчињеним* командама да, *ако бугарске окупационе јединице у Македонији окрену оружје против немачких трупа, у најкраћем року заузму Скопље и ослободе железничку пругу Скопље - Ђевђелија*. Предвиђено је да се то изведе на уговорени знак »Treubruch« (»Вероломство«).

Поред ових мера, било је предвиђено и хапшење бугарских оперативних штабова уколико се поједине личности јасно не одреде за Немачку. Почетак акције око хапшења предвиђен је на уговорени знак »Елефант« (»Слон«), Тако су у Србији, поред разоружања бугарских окупационих јединица, били ухапшени Штаб 1. бугарског окупационог корпуса са командантом и командантима трију бугарских дивизија.

Након доласка немачке 1. брдске дивизије на линију: Косовска Митровица - Рашка - Краљево и после упућивања једне моторизоване групе за Скопље, предвиђена је и операција »Верволф« (»Вампир«), чији је циљ био да се разбију »црвени одреди«.⁸²¹

У овој ситуацији настаје велико померање јединица у Грчкој и Албанији и предузимају се мере да се ублажи ситуација створена испадањем Бугарске из коалиције. Када је команда 21. бугарског армијског корпуса 27. августа, наредила да се обустави операција »Фуксјагд« (»Лов на лисице«) и да се јединице ангажоване у њој употребе за осигурање комуникација, одмах је за Битољ упућен 1. батаљон 524. гренадирског пука. Истог дана команда 2. оклопне армије наредила је команди 21. корпуса да осигура македонски простор, посебно *жел. пругу Битољ - Велес*. С тим циљем дотадашњи опуномоћени генерал за Албанију генерал-потпуковник Гулман (Gulmann) упућен је у *Битољ*.

82) Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311, ф. 191/1-238 и ф. 193/107-108 и 182; Бугарска војска у Југославији, стр. 192-193.

Генерал Гулман се, заједно са својим оперативним штабом 28. августа пребацио из Тиране у Битољ да би преузео дужност команданта позадине армијске области у Македонији и дужност контролног органа за евакуацију немачких јединица. Та команда је носила званични назив: Команда позадине 1021 (или скраћено Rogück 1021). Ову дужност је Гулман преузео 29. августа. Основни задатак команде био је: осигурање и обезбеђење жел. пруга у Македонији и одбрана Скошва. У то време генерал Шојерлен, који је био предвиђен за команданта Македоније, још није био постављен (он је ту дужност примио у Скопљу 9. септембра). Све до тада главна војна личност у Македонији био је генерал Гулман. Он је командовао свим немачким јединицама које су биле у Македонији, као и јединицама које су из Грчке и Албаније пристизале у Македонију. Може се рећи да је Гулман до 9. септембра вршио дужност команданта Македоније, јер је према инструкцији команде Југоистока био одговоран⁸³ за еектор од југословенско-грчке границе до Скопља.

Ради појачања базе за дотур у Битолзу, 1. батал>он 524. гренадирског пука је 28. августа преузео одбрану града, а од 4. септембра и обезбеђење жел. пруге и пута Битољ - Прилеп. Четвртог септембра команда 21. корпуса наредила је да се у Битољ пребаци из Дебра и 2. батаљон 2. пука »Бранденбург«, који је касније из Битолза упућен за Београд. На његово место дошао је из Струге у Битољ моторизовани одред »Строшке« (Stroschke), чији је задатак био да заједно са 1. батал>оном 524. пука обез>беђује жел. пругу Битољ - Прилеп - Велес.

На тај начин у припремном периоду за запоседање македонског простора до испадања Бугарске из коалиције, настаје велико покретање немачких јединица. Оне, првенствено долазе из Албаније из састава 21. корпуса, јер Хитлер још није био донео одлуку за повлачење трупа из Грчке (»ГАЕК«). То је био неизвештан период за Немце, јер они нису имали јаче снаге у Македонији које би запоселе територију коју су дотле држале бугарске трупе. Због тога настају ови покрети и пребацивање немачких јединица из једног места у друго и честе промене зад>атака јединица, са основним циљ>ем да обезбеде главне комуникацијске

83) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-314, 663/1403-1463 и НАВ-Н-Т-311, ф. 191/633-635.

правце, градове и пунктове ради лакшег извлачења својих главних снага. Та карактеристика ће се извесно време протезати и после одласка бугарских окупаторских јединица из Македоније.⁸⁴⁾

РАЗОРУЖАВАЊЕ И РАСПАДАЊЕ БУГАРСКИХ ОКУПАЦИОНИХ СНАГА У МАКЕДОНИЈИ

Влада Багарјанова је 29. августа наредила да се повуку 1. окупациони корпус из Србије и 7. дивизија са Халкиди-ка, али није наредила да то учини и 5. окупациона армија која је била у Македонији, и 2. окупациони корпус (налазио се у Егејској Македонији и западној Тракији), јер је сматрала да су ти крајеви и даље бугарска територија. Но, то повлачење било је онемогућено од немачких јединица, које су, као што је раније изнето, заробили штаб 1. окупационог корпуса са командантом на челу и команданте трију дивизија, и приступили разоружавању јединица корпуса на територији Србије. Бугарске окупаторске дивизије биле су у пуном расулу. Војници су бацали оружје и муницију, остављали артиљеријска оруђа и возила и бежали у планине да би се дочепали границе источно од Беле Паланке и Зајечара. Тако је целокупно бугарско тешко наоружање пало у руке Немцима. Неке бугарске јединице разоружале су јединице НОВ и ПО Србије, а неке су разоружали четници.⁸⁵⁾

У свом извештају од 25. августа 1944, шеф немачке војне мисије у Софији известио је команданта Југоистока да је Бугарска послала у Турску своју делегацију са задатком да од Англо-американаца затражи примирје, с тим што би и даље задржало Македонију и западну Тракију. Међутим, ова мисија није дала никакве резултате. То су и били разлози што у то време није било наређено повлачење 5. окупационе армије из Македоније и 2. окупационог корпуса из западне Тракије.⁸⁶⁾

Врховни штаб НОВ и ПОЈ је будно пратио догађаје (у Бугарској) и правовремено наредио главним штабовима Србије и Македоније да предузму мере у вези са догађаји-

84) Исто, НАВ-Н-Т-311, ф. 191/0001-238, ф. 192/965-969 и 993-997, ф. 193/172-173, НАВ-Н-Т-314, ф. 664/3-75, 618, 622, 624, 639, 647, 689, 690, 693-694.

85) Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/437-438, 714-715, 975-979; Кратка историја на Отчествена војна, Софија 1958, стр. 84-87.

86) Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311, ф. 190/763-1007.

ма у Румунији и Бугарској како их они не би изненадили. Поред упозорења од 28. августа, маршал Тито је 4. септембра наредио Главном штабу Македоније да се смело и одлучно нападају бугарски гарнизони, разоружавају бугарске јединице, уколико одбију да се заједнички боре против немачких трупа; отетим наоружањем наоружавати јединице НОВЈ; са овом наредбом упознати све потчињене јединице, писало је у директиви. Слично наређење је 5. септембра издао Главни штаб Македоније и делегат Врховног штаба Светозар Вукмановић.⁸⁷¹

И шеф британске војне мисије при Главном штабу Македоније мајор Дикин упутио је 2. септембра 1944. писмо команданту бугарске 5. армије у име Врховног штаба савезничких снага за Блиски исток. У писму се захтевало да се јединице 5. бугарске армије ставе под команду Главног штаба Македоније ради заједничке борбе против немачких трупа; у противном да бугареке јединице предају оружје јединицама НОВЈ и да се повуку у Бугарску уз обезбеђење јединица НОВЈ. Ако се ови предлози одбију, Главни штаб Македоније биће принуђен да предузме одговарајуће мере.⁸⁸⁾

Главни штаб НОВ и ПО Македоније је у духу ових директива Врховног штаба НОВ и ПОЈ још крајем августа покушао да успостави везу са командантима бугарских окупационих јединица и да их придобије за заједничку борбу против немачких трупа. У том духу је издао наређење потчињеним јединицама. Наредио им је да ступе у везу са бугарским командама на својим подручјима и да приступе разоружавању бугарских јединица уколико оне одбију да се боре против Немаца. Поред тога, наређено је да јединице НОВ Македоније запоседну градове и преузму власт од Бугара. Када је бугарска влада објавила рат Немачкој 8. септембра, Главни штаб Македоније наредио је штабовима јединица да скрену пажњу бугарским командама да се Бугарска налази у рату са Немачком и да су оне дужне да ступе у борбу против немачких трупа у Македонији.⁸⁹⁾

Тако је Главни штаб Македоније упутио 8. септембра предлог команданту бугарске 5. окупационе армије (армија је имала у свом саставу: 14, 15, 17. и 29. пешадијску

87) Архив ВИИ, књига депеша, к. 234, док. 14-4/1 и 20, 28 и 29/1.

88) Исто, к. 235, док. 9/3.

89) Исто, к. 232, док. 16/1, 17/1 и 20/1; Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 42.

дивизију, 1. коњичку бригаду и друге многобројне приштапске и специјалне јединице) за прелазак на страну НОВ и ПОЈ или предају оружје. У писму се истиче:

»Да би се избегло даље проливање братске крви, сматрамо неопходним да вам у данашњој ситуацији предложимо услове споразума. У духу добијених инструкција од нашег Врховног команданта маршала Југославије Јосипа Броза Тита и савезника, услови су следећи:

1. да бугарске трупе у Македонији, које се налазе под вашом командом, пређу одмах на нашу страну, ставе се под команду Народноослободилачке војске Југославије и да се заједно са нашим јединицама боре против Немаца.

2. ако бугарска армија у Македонији не жели да пређе на нашу страну и да се бори против Немаца у целини или појединачно, онда да нашим јединицама преда оружје и сав остали материјал складиран у Македонији, а ми, онима који ће предати оружје, гарантујемо животе,⁹⁰ као и то да ће бити ослобођени и послати у Бугарску«.

Овај предлог је био одбијен. После успостављања, деветосептембарским устанком, власти у Бугарској, влада Отчественог фронта упутила је директиву јединицама бугарске 5. армије да заједно са јединицама НОВ Југославије ступе у борбу против немачких трупа. Међутим, команда 5. армије није спровела ову директиву у живот. Напротив, старешине јединица су продужиле сарадњу са Немцима. Генерал Попдимитров (који је у данима капитулације Бугарске замењивао команданта 5. армије генерала Кочу Стојанова) ступио је у Скошву у контакт са немачким командантом Македоније, генералом Шојерленом и започео преговоре о повлачењу 5. армије у Бугарску. Попдимитров је објаснио Шојерлену да је објава рата против Немачке »симболична« и да бугарске трупе неће да се боре против Немаца. Договорили су се да бугарске јединице не предузимају никаква дејства против Немаца, него, пошто им предају гарнизоне и оружје, да се повуку у Бугарску.

Из немачке документације се јасно види да су у то време у Македонији немачке снаге биле врло слабе, због чега су се немачке команде прибојавале бугарског отпора. Да су јединице бугарске 5. армије пристале на сарадњу са јединицама НОВЈ, не би дошло до њиховог разоружавања, а немачке трупе би биле доведене у ситуацију или да

90) Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 43.

се предају или да буду уништене. Међутим, старешински кадар бугарске окупаторске армије остао је до краја веран свом бившем савезнику.

Штаб 41. дивизије НОВЈ упутио је 31. августа писмо штабу бугарског 14. граничног одсека у с. Мрежичко, у коме се нуди прелазак на страну НОВ Македоније и заједничка борба против немачких трупа или предаја наоружања. У писму се још подвлачи да је то судбоносни момент који не би требало пропустити, јер би бугарска јединица то морала учинити силом нашег оружја.

Бугарски гарнизон у с. Мрежичко одбио је захтев да се преда и да приђе на страну НОВ. После 9. септембра он је прикупио све своје снаге (око 1.300 војника) у рејону с. Мрежичко. Око 13. септембра ове јединице су покушале да се пробију за Бугарску. Штаб 9. македонске бригаде упутио им је захтев за предају или сарадњу, али су га оне одбиле и предале се тек после једанаесточасовне борбе код с. Барова (југоисточно од Кавадараца). Бугари су имали 36 мртвих и 21 рањеног, а 9. бригада 6 мртвих. Заплењено је 700 пушака, 17 митраљеца,⁹¹ 8 пушкомитраљеца, 16 минобацача и друга ратна опрема.

Штаб 41. дивизије НОВЈ упутио је 3. септембра писмо и команданту бугарског гарнизона у Прилепу у коме му се предлаже прелазак на страну НОВ или предаја наоружања и опреме. У писму се, поред осталог, тражи: да се свим Македонцима који служе у прилепском гарнизону омогући прелажење са целокупним наоружањем јединицама НОВ Македоније; цео прилепски гарнизон да се прикључи 41. дивизији НОВЈ ради заједничке борбе против немачких трупа, при чему би се формирао заједнички штаб уз учешће неких бугарских представника који би дејствовао под командом Главног штаба Македоније; да се Прилеп преда јединицама 41. дивизије НОВЈ, а у противном да се јединицама НОВ преда целокупно наоружање и да се напусти Македонија, при чему им наше јединице гарантују пуну безбедност. Писмо су потписали командант 41. дивизије Тихомир Милошевски и комесар Наум Наумовски.

Командант бугарског гарнизона у Прилепу пуковник Младенов одговорио је 4. септембра на писмо штабу 41. дивизије подвлачећи да још није време за борбу против немачких снага и да је та борба илузорна, те да због тога

91) Исто, док. 27.

не треба журити. Поред тога, тражио је да се не руши жел. пруга Прилеп - Велес, вероватно ради извлачења његових јединица, и да се јединице 41. дивизије НОВЈ »у датом 4-су када буде дошло време« ставе под његову команду. Таквим тактизирањем преговори су продужени све до 9. септембра када је командант са јединицама прилепског гарнизона пришао јединицама НОВЈ (тада се у Прилепу налазио ојачани 2. пешадијски батаљон 45. пука и 15. артиљеријски пук - без једног дивизиона).⁹²⁾

Такве контакте и предлоге за заједничку борбу упутили су бугарским командама и 4. и 7. македонска бригада, као и друге јединице НОВ Македоније, које су биле на територији под бугарском окупацијом. Међутим, све су оне одбиле ове предлоге.

Такав став бугарских команди омогућио је слабим немачким јединицама, које су се у то време налазиле у Македонији, да без отпора запоседну важније гарнизоне и разоружају већи број јединица бугарске 5. армије. На комуникацији Скопље - Куманово немачке јединице су разоружале 14. бугарску дивизију (седиште јој је било у Скопљу), а у рејону Куманова 29. дивизију (седиште јој је било у Врању). После одласка 29. дивизије јединице НОВЈ су ушле у Врање и истакле црвене и српске заставе. Разоружане и дезорганизоване, са нешто пешадијског оружја које су им оставиле немачке команде за одбрану од јединица НОВ Македоније, ове две јединице су покушале да се преко Куманова и Криве Паланке пробију у Бугарску. Међутим, код Страцина (на средокраћу између Куманова и Криве Паланке) јединице 14. бугарске дивизије су биле опкољене од јединица НОВ Македоније и онемогућено им је даље кретање. Постигаут је споразум да оне положе оружје, а да личну спремун понесу са собом. Од Страцина до Деве Баира оеигурано је јединицама дивизије кретање уз обезбеђење јединица НОВ Македоније.⁹³⁾

У Битољу је било седиште штаба бугарске 15. пешадијске дивизије, чији су пукови и јединице били размештени у Битољу, Охриду, Ресну и Прилепу, Крушеву и Македонском Броду. Генерал Гулман био је у том периоду

92) Исто, док. 32; Архив ВИИ, к. 1308, док 3/5; ппуконик М. Влков, Военоисторически сборник, год. XVIII, књ. 58, стр. 17-21.

93) Бугарска војска у Југославији, стр. 230-231; Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 40,49. АрхивВИИ, к. 232, док. 17/2; НАВ-Н-Т-311, ф. 193/437^38, 253, 289, 306-307, 348-349, 714-715, 795-799, 426-436, 443-444.

стално у контакту са командантом бугарске дивизије који се лојално и »мирол>убиво« односио према Немцима. После објаве рата Бугарске Немачкој, генерал Лерје наредио генералу Гулману да разоружа бугарске јединице на свом подручју расположивим снагама.

Гулман је тада у Битољу у располагао слабир оперативним јединицама (делови 1. батаљона 524. пука и делови моторизованог одреда »Строшке«), Ове јединице су до 11 часова 9. септембра, после кратког отпора, разоружале у Битољу око 5.000 бугарских војника и старешина 54. и 55. пука 15. дивизије. Према другим немачким подацима разоружано је 8.000 војника и старешина. Једино су делови 54. пука, 3. батаљона 55. пука и 15. инжињеријски батаљон, само са пешадијским наоружањем, успели да се преко пл. Пелистера и Мариова извуку ка Кавадарцима. Успут су се овим јединицама у с. Новацима прикључиле и јединице 12. и 13. граничног одсека. Пошто су одбили сарадњу за борбу против Немаца, оне су разоружане од јединица 41. дивизије НОВЈ. Само су јединице 17. пешадијске дивизије које су се налазиле у близини границе (седиште штаба у Штипу) и 56. пука из Велеса успеле да се са оружјем повуку из Македоније у Бугарску, при чему су део њиховог оружја, нарочито пешадијског, заплениле јединице НОВ Македоније.

У телеграму делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића од 25. септембра 1944. стоји: да су јединице НОВ разоружале делове 29, 14. и 15. бугарске дивизије, у укупном броју од 8.000 војника, колико су разоружали и Немци. Само око 1.000 бугарских војника са пуковником Младеновим на челу прикључило се нашим јединицама за борбу против Немаца (односи се на бугарске јединице прилепског гарнизона).

Поводом испадања Бугарске из Хитлеровске коалиције и разоружавања бугарских окупаторских јединица Главни штаб НОВ и ПО Македоније издао је проглас македонском народу за још већа прегнућа и укључивање сваког поштеног грађанина у активну борбу до коначног ослобођења земље и изграђивање македонске државе.¹⁴

У тој ситуацији влада Отчественог фронта сменила је команданта бугарске 5. армије генерала Кочу Стојанова

94) Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-311, ф. 193/333-339 и ф. 181/939; к. 233, док. 50/4; Зборник докумената, том VII, књ. 4, док. 53, 60, 61; Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 349; Бугарска војска у Југославији, стр. 231; М. Влков, наведени чланак, стр. 17-21.

и вршиоца дужности команданта Попдимитрова и поставила генерала Кецкарова наредивши му да сарађује са јединицама НОВЈ у борби против немачких снага. Врховни штаб НОВ и ПОЈ, обавештен о томе, наређује 15. септембра Главном штабу Македоније да ступи у везу са генералом Коцкаревим ради договора о заједничким дејствима.⁹⁵⁾

У ДУ^ХУ тог наређења у Пехчеву је 23. септембра одржан састанак са генералом Кецкаровим. На састанку су са југословенске стране били: делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ генерал Светозар Вукмановић, командант Главног штаба Македоније генерал Михаило Апостолски и начелник Главног штаба Македоније генерал Павле Илић. После анализе стања констатовано је да се бугарска 5. армија распала и да је разоружана и да, изузев јединица прилепског гарнизона, више не постоји као организована војна снага. Потписан је протокол у коме је, поред осталог, постигнута сагласност у следећем: да се тражи од врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита да прими бугарску делегацију; да се нађе решење за извлачење бугарских јединица прилепског гарнизона; да се за заједничка дејства претходно тражи одобрење од Националног комитета ослобођења Југославије. У протоколу је поменуто и формирање бригаде »Гоце Делчев« од Македонаца који су се затекли у Софији и Бугарској и њено упућивање у Македонију.

У извештају упућеном Врховном штабу НОВ и ПОЈ (потписали су га Светозар Вукмановић, Михаило Апостолски и Бане Андреев) о одржаном састанку, поред изнетог, истиче се да је Кецкаров обавестио нашу делегацију да се у Бугарској мобилише 12. дивизија и да је бугарска војска стављена под команду маршала Толбухина; да се у војсци врши смењивање командног кадра; да се отпочне са заједничким акцијама на правцима: Ђуешево - Крива Паланка - Куманово; долином Брегалнице ка Штипу и правцем Петрич - Струмица. У извештају се подвлачи да се Отечествени фронт још није јасно изјаснио у вези са питањем Македоније и да ниједном речју још није споменуо АСНОМ. То се одражава и на бугареку војску, код које провејава извесна пропаганда да се Македонија не прикључи Југославији. На оштро замераче наше делегације

95) Архив ВИИ, к. 232, док. 5/4, књига депеша Главног штаба Македоније, бр. 1, депеша бр. 46, лист 65.

у вези са македонским питањем, бугарска делегација је изјавила да ће се то питање рашчистити. У допису се тражи да Врховни штаб НОВЈ да своје мишљење у вези с овим питањима. Поред тога, предлаже се да једна делегација оде у Софију ради састанка са владом Отчественог фронта и маршалом Толбухином.

У вези са слањем делегације Врховни штаб НОВ и ПОЈ одговорио је 27. септембра да се причека са одласком делегације за Софију, јер ће делегација Отчественог фронта за који дан доћи код председника Националног комитета Југославије маршала Тита. Ту делегацију је примио друг Тито у Крајови (Румунија) приликом повратка из Совјетског Савеза 5. октобра 1944. године.⁹⁶

Тако се бугарска 5. армија распала а да није опалила ни један метак против немачког окупатора, сем прилепског гарнизона. После повлачења за Бугарску она се расформирала.

У ратном дневнику »ГАЕ« овако се оцењује ситуација на источном фронту: испадањем Бугарске и уласком руских трупа у Бугарску тежиште Групе армија »Е« пребачено је у рејон старобугарске-македонске границе: команда »ГАЕ« преузела је 9. септембра командовање у Македонији и на бугарско-македонској граници до Клисуре. Командовање је поверено генерал-пуковнику Шојерлену; пошто је 4. СС дивизија упућена на север (за Београд - примедба аутора) и стављена на располагање команди Југоистока, за њим је кренула у рејон Београда и 117. ловачка дивизија; 21. армијски корпус ушао је у састав команде »ГАЕ« и тиме преузео одбрану територије Албаније; 11. ваздухопловна пешадијска дивизија је на располагању команданту Македоније; 22. пешадијска дивизија одређена је за заштиту североисточног бока Македоније; јуришна дивизија »Родос« прикупљана је у рејону Солун - Скопље ради пребацивања у рејон Београда ваздушним путем.

96) Архив ВИИ, к. 234, док. 20-61/1, 10-16/1, 23-3/1, 23-4/1, 23-5/1, 23-13/1; М. Апостолски: Завршне операције за ослобођење Македоније, Београд 1953, стр. 232-238.